

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

СТАРИНЕЦЬ ОЛЕКСІЙ СЕРГІЙОВИЧ

Допускається до захисту:
завідувач кафедри менеджменту
та поведінкової економіки, д.е.н.,
професор

_____ Дороніна О.А.
« _____ » _____ 2021 р.

**ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В
УКРАЇНІ**

Спеціальність 051 Економіка
ОП «Управління персоналом та економіка праці»

Кваліфікаційна (магістерська) робота

Науковий керівник:
Панченко І.В., доцент кафедри
менеджменту та поведінкової
економіки, к.е.н., доцент

(підпис)

Оцінка: _____ / _____ / _____
(бали/за шкалою ЄКТС/за національною шкалою)

Голова ЕК: _____
(підпис)

Вінниця 2021

АНОТАЦІЯ

Старинець О. С. Економічні засади формування середнього класу в Україні. Спеціальність 051 Економіка. Освітня програма «Управління персоналом та економіка праці». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

У кваліфікаційній (магістерській) роботі розкриті теоретичні підходи до стратифікації суспільства, роль середнього класу в економіці. Досліджено демоекономічні критерії належності до середнього класу, здійснено їх класифікацію та визначено фактори розвитку. Охарактеризовано сучасний стан класової динаміки та тенденції функціонування середнього класу. Здійснено аналіз динаміки та встановлено тенденції середньодоходної групи за класичними підходами. Проведено мікромоделювання доходів (витрат) з урахуванням макроекономічної ситуації. Обґрунтовано вплив коронавірусної кризи та карантинних заходів на зміну чисельності середньодоходної групи та визначено перспективи становлення середнього класу в Україні. Досліджено досвід США у формуванні середнього класу та адаптовано його до українських реалій. Визначено проблеми та практичні рекомендації у площині удосконалення політики сприяння формуванню середнього класу.

Ключові слова: соціальна стратифікація, середній клас, потенційний середній клас, економічний капітал, людський капітал, самоідентифікація, капіталізація людського капіталу.

81 с., 1 табл., 16 рис., 1 дод., 69 джерел.

Starynets O. S. Economic principles of the formation of the middle class in Ukraine. Specialty 051 Economics. Educational program «Personnel Management and Labor Economics». Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.

In the qualification (master's) work the theoretical approaches to the stratification of society, the role of the middle class in the economy are revealed. The demoeconomic criteria of belonging to the middle class are studied, their classification is carried out and the factors of development are determined. The

current state of class dynamics and tendencies of middle class functioning are characterized. The analysis of dynamics is carried out and tendencies of average income group according to classical approaches are established. Micromodeling of incomes (expenses) taking into account the macroeconomic situation is carried out. The influence of the coronavirus crisis and quarantine measures on the change in the number of middle-income groups is substantiated and the prospects of the formation of the middle class in Ukraine are determined. The USA experience in the formation of the middle class is studied and adapted to Ukrainian realities. Problems and practical recommendations in the field of improving the policy of promoting the formation of the middle class are identified.

Keywords: social stratification, middle class, potential middle class, economic capital, human capital, self-identification, capitalization of human capital.

81 p., 1 tabl., 16 fig., 1 application, bibliography: 69 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ.....	10
1.1 Теоретичні підходи до стратифікації суспільства, роль середнього класу в економіці.....	10
1.2 Демоекономічні критерії належності до середнього класу: класифікація та фактори розвитку	20
1.3 Сучасний стан класової динаміки та тенденції функціонування середнього класу	27
Висновки до першого розділу	35
РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ....	36
2.1 Аналіз динаміки та встановлення тенденцій середньодоходної групи за класичними підходами.....	36
2.2 Мікромоделювання доходів (витрат) з урахуванням макроекономічної ситуації.....	42
2.3 Вплив коронавірусної кризи та карантинних заходів на зміну чисельності середньодоходної групи та перспективи становлення середнього класу в Україні.....	48
Висновки до другого розділу.....	55
РОЗДІЛ 3 ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ.....	57
3.1 Середній клас: досвід США та українські реалії.....	57
3.2 Проблеми та практичні рекомендації у площині удосконалення політики сприяння формуванню середнього класу	64
Висновки до третього розділу	69
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

Актуальність теми. Останніми роками термін «середній клас» вийшов на міжгалузевий рівень, про нього чули все більше політиків, репортерів, ведучих новин, але все менше цікавилися соціологи та дослідники. З одного боку, ця тенденція не може не викликати уваги, адже формування середнього класу та рішучі дії його представників, чи то на свою користь, чи на користь країни, мають стати центром уваги суспільства, влади, та науковців в першу чергу. З іншого ж боку, звертаючись до праць вітчизняних соціологів та спостерігаючи оточуючи нас дійсність, дуже натягнутим здається твердження про існування середнього класу в Україні.

Питання про формування середнього класу неможливе без встановлення взаємозв'язку критеріїв і ознак, що визначають його представників. На нашу думку, класична тріада, що визначає особливості середнього класу «освіта – дохід – доступ до влади» в українських реаліях потребує доопрацювання. Період трансформації, в якому зараз знаходиться держава, диктує необхідність переосмислення категоріального апарату визначення характеристик, оскільки спадщина радянського минулого в усіх сферах життя наклала відбиток на суспільну свідомість і внесла явища, нехарактерні для сучасних західних суспільств.

Історія та теорія суспільного розвитку показали, що середній клас виконує найважливіші функції: по-перше, політичну – він гарантує стабільність існуючої системи влади; по-друге, економічний – створює нові та зберігає існуючі робочі місця, забезпечує платоспроможний попит, є основним платником податків, економічний стан якого залежить від інвестиційної діяльності, державного бюджету, виконання державних соціальних програм та інших важливих соціально-економічних процесів; по-третє, соціальний - він згладжує соціальні протиріччя, забезпечуючи еволюційний характер розвитку.

Безумовно, проблеми формування середнього класу - одна з центральних проблем соціології. Сьогодні державні та громадські діячі, політики та бізнесмени, партії та корпорації, науковці та практики – усі, хто так чи інакше впливає на процеси та суспільні відносини – не можуть обійтися без знання результатів досліджень, рекомендацій та аналітичних висновків соціологів.

Статус суспільної групи в цілому, і статус середнього класу зокрема, у соціальній структурі індустріального та постіндустріального суспільств розглядається у роботах Т. Веблена, М. Вебера, Е. Гідденса, М. Ківінена, У. Ландейкера, Г. Ленські, Д. Лернера, П. Махоміна, Р. Мертонна, Т. Парсонса. Для його визначення застосовують різні критерії, такі як самоідентифікація, рівень освіти, дохід та рівень професіоналізму.

В Україні вагомий внесок у дослідження теоретико-методологічних проблем формування середнього класу, особливості його становлення та розвитку зробили О. Александрова, О. Базилук, О. Балакірева, В. Геєць, Є. Головаха, Т. Кір'ян, Т. Ковальчук, О. Колот, Є. Лібанова, Л. Шангіна та багато інших дослідників. Дослідженням середнього класу в Україні займаються Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики України і НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України, Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Але дискусійними залишаються питання про існування, кількісні параметри середнього класу, закономірності, тенденції та перспективи його формування в нашій країні. Існують істотні відмінності в методиці та методиці вивчення цього предмета.

Мета та завдання дослідження. Метою роботи є дослідження проблем формування середнього класу в Україні, виокремлення економічних засад даного процесу та розробка пропозицій щодо його удосконалення.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких **завдань**:

- розкрити теоретичні підходи до стратифікації суспільства, роль середнього класу в економіці;
- дослідити демоекономічні критерії належності до середнього класу, здійснити їх класифікацію та визначити фактори розвитку;
- охарактеризувати сучасний стан класової динаміки та тенденції функціонування середнього класу;
- здійснити аналіз динаміки та встановлення тенденцій середньодоходної групи за класичними підходами;
- провести мікромоделювання доходів (витрат) з урахуванням макроекономічної ситуації;
- обґрунтувати вплив коронавірусної кризи та карантинних заходів на зміну чисельності середньодоходної групи та визначити перспективи становлення середнього класу в Україні;
- дослідити досвід США у формуванні середнього класу та адаптувати його до українських реалій;
- визначити проблеми та практичні рекомендації у площині удосконалення політики сприяння формуванню середнього класу.

Об’єктом дослідження виступає соціальна структура населення України та статусно-позиційні характеристики соціальних груп, що мають стратифікаційні ознаки середнього класу.

Предмет дослідження – теоретичні, методичні та практичні питання щодо формування середнього класу в Україні.

Методи дослідження. Науково-методологічною основою кваліфікаційної (магістерської) роботи стали основні положення теорії економіки, демографії, соціальної економіки, соціології, зокрема: теорія «держави загального добробуту», теорія соціальної стратифікації та концепція середнього класу.

У дослідженні застосовувалися такі методи й підходи:

- міждисциплінарне, логічне узагальнення, історико-економічне дослідження – визначення сутності терміну «середній клас», його історичний

аналіз, зміст тотожних понять та критерії класифікації;

- аналіз, синтез та узагальнення – для характеристики критеріїв середнього класу та їх дослідження на загальнонаціональному й регіональному рівнях;

- компаративного аналізу – для порівняння тенденцій формування і розвитку середнього класу в Україні й регіонах;

- економічний, статистичний та структурний аналізи – визначення частки середнього класу, аналіз впливу соціально-економічних факторів на формування та розвиток середнього класу на національному та регіональному рівнях;

- метод аналізу ієрархії (метод Сааті) – визначення важливості макрокритеріїв належності до середнього класу;

- графічні - представлення результатів дослідження, оцінка та аналіз процесів досліджуваного об'єкта.

Інформаційну базу дослідження становлять законодавчі та нормативно-правові акти України, офіційні матеріали Державної служби статистики України, наукові монографії та статті, матеріали науково-практичних конференцій, періодичних видань, результати власних досліджень.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження феномену середнього класу в Україні, конкретизуючи категоріальні ознаки його ідентифікації, дозволяють поглиблено дослідити чинники та процеси формування середнього класу та принципи його функціонування. Практична цінність дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть послужити основою для розробки заходів, які б розв'язали існуючі проблеми формування та консолідації середнього класу як великої та сильної частини українського суспільства. Розроблена модель категоріальних ознак може бути використана в емпіричних дослідженнях структури середнього класу, мотивів поведінки та установок його представників. За допомогою комбінації методів можливе

подальше вивчення ціннісної орієнтації середнього класу в Україні, що допоможе дослідити портрет середнього класу та зрозуміти роль середнього класу в державній політиці та громадському житті України.

Положення, що виносяться на захист. Наукова новизна отриманих результатів полягає у поглибленні теоретичних положень та розробці практичних рекомендацій щодо формування середнього класу в Україні. До найбільш вагомих результатів дослідження, які визначають його наукову новизну, віднесено такі: обґрунтовано вплив коронавірусної кризи та карантинних заходів на зміну чисельності середньодоходної групи та перспективи становлення середнього класу в Україні; досліджено досвід США у формуванні середнього класу та адаптовано його до українських реалій; визначено проблеми та практичні рекомендації у площині удосконалення політики сприяння формуванню середнього класу.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг роботи – 81 сторінка друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

1.1 Теоретичні підходи до стратифікації суспільства, роль середнього класу в економіці

Визначення середнього класу та його класифікація є чи не одним із найбільш суперечливих питань серед демографів, економістів, політологів та соціологів. Звичайно, його головна ідентифікаційна ознака вказує на положення між найбіднішими і найбагатшими членами суспільства.

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає такі визначення термінів «середній» і «клас»:

1. «Середній»: 1) який міститься, знаходиться в середині, між двома особами, предметами, смугами тощо; який однаково віддалений від кінців, країв чого-небудь; 2) проміжний за своїми ознаками, властивостями, між двома крайніми, протилежними ознаками, властивостями (між великим і малим, високим і низьким, важким і легким, передовим і відсталим) [1, с. 786].

2. «Клас»: 1) сукупність предметів, явищ, що мають спільні ознаки, однакові якості, розряд, підрозділ; 2) великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім зв'язком (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) із засобами виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці та за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні [1, с. 499].

Вітчизняні вчені дають такі визначення поняття «клас» і «середній клас»:

1. Класи – великі стабільні соціальні групи, що відрізняються за видами діяльності, ролями в суспільстві та матеріальним статусом [2, с. 266].

2. Середній клас - це велика група людей, які займають проміжне положення між вищим класом і нижчим класом, між власниками, вищим керівництвом і службовцями [2, с. 300].

Сучасні зарубіжні дослідники, зокрема Ф. Котлер, уточнюють поняття «клас», використовуючи термін «соціальний клас».

Соціальні класи – це відносно стабільні та великі групи людей зі схожими інтересами, поведінкою та цінностями [3, с. 258].

Що стосується визначення середнього класу, то воно базується на різних його характеристиках, домінуючими з яких є:

1. Сукупність соціальних груп, які займають проміжне положення між вищими і нижчими класами суспільства, отже виступаючи соціальним медіатором (посередником) [4, с. 174].

2. Відносно заможна частина суспільства, яка має власність, економічну незалежність, свободу вибору сфери діяльності. Висока якість життя і віра в майбутнє визначають його зацікавленість у підтримці суспільного ладу, і в результаті він є соціальним стабілізатором суспільства.

3. Елемент соціальної структури, що об'єднує найбільш кваліфіковані та активні кадри суспільства [4, с. 175]. Його професійний склад складається з науково-технічних працівників, управлінського персоналу, адміністративного персоналу, що не займає високі посади, найманої інтелігенції, службовців, дрібних власників, фермерів, працівників високої кваліфікації. Середній клас сучасного західного суспільства становить близько 80%. Завдяки цим характеристикам і високому соціальному престижу середній клас виступає в ролі агента технічного та соціально-економічного прогресу.

4. Більшість населення розвинених західних країн є основним носієм суспільних інтересів, національної культури, тобто цінностей, притаманних окремим суспільствам, норм. Поширюючи зразки власної культури на вищі та нижчі класи, середній клас виступає як культурний інтегратор суспільства [4, с. 175].

Накопичений досвід демократії з розвинутою системою соціального захисту в умовах ринкової економіки показує, що середній клас розділяє два антагоністичні полюси суспільства – багатих і бідних, не даючи їм зіткнутися з принципом взаємного знищення. Саме середній клас завжди був і буде зацікавлений у майбутньому у збереженні процвітання та стабільності в країні. Вона є вирішальною силою у подоланні соціальних проблем та обмеженні крайнощів приватної власності та владних структур шляхом встановлення ефективної системи соціального контролю над ними [5, с. 510]

Вперше поняття «середні люди» як прошарок населення між багатими громадянами і дуже бідними використав давньогрецький мислитель Аристотель у своїй праці «Політика». Аристотель стверджував: *«Так як, відповідно до загальноприйнятої думки, поміркованість і середина є найкращим вибором у всіх сферах життя, то і середній рівень достатку є найкращим з усіх благ. При його наявності легше всього дослухатися до доказів розуму; відповідно це зробити важче людині надсильній, надзвичайно багатій або надміру прекрасній, і навпаки – людині надзвичайно бідній, слабкій та надмірно приниженій в своєму суспільному статусі. Люди першого типу стають переважно нахабами і великими мерзотниками. Люди другого типу часто стають злодіями і дрібними мерзотниками...»* [6, с. 507].

За Аристотелем, держава, яка складалася б лише з «середніх людей», мала б найкращу систему правління. «Середні люди» не прагнуть заволодіти чужим багатством, наприклад, бідним, і не схильні до заздрості та ненависті, як багаті. Отже, їхнє життя позбавлене злих намірів. Чим більше в суспільстві «пересічних громадян», чим менше його турбують протиріччя і конфлікти, тим стабільнішим є державний устрій.

Термін «середній клас» вперше згадується в 1766 р. в «Оксфордському словнику англійської мови» [7, с. 9]. У XIX ст. в Європі середній клас визначався як прошарок населення між дворянством і селянами. У той час цей термін поширювався на всіх городян, які не мали дворянського та церковного звання. У той час як земля належала дворянству, а селяни-

бідняки обробляли її, буржуазія (переважно володіла буржуазією) виникла внаслідок розвитку торгівлі та виробництва в містах. Отже, «середній клас» вважався досить заможними громадянами, які завдяки своєму багатству могли протистояти знаті [8].

Поняття «середній клас» у його сучасному тлумаченні вперше використав статистик Т. Стівенсон у Загальному щорічному реєстраційному звіті Великобританії за 1911 р. Він розділив суспільство на три класи (вищий, середній і робітничий). Дослідник визначив середній клас як проміжний шар населення між вищим класом і робітничим класом. До її складу входили відповідно спеціалісти, керівники та старші державні службовці. На думку Стівенсона, основним проявом приналежності до середнього класу є наявність спеціальних знань і професійних навичок [9].

Натомість К. Маркс, засновник стратифікації класового типу, у своїх працях приділяв дуже мало уваги середньому класу. Більше того, вищевказаний вчений навіть не дає визначення терміну «клас» [10]. Він вважав середній клас «середнім класом» між класами капіталістів-мільйонерів і рабів-пролетаріїв і таким чином відносив до цих верств селян і ремісників [11, с. 124]. У своїй праці «Теорії додаткової вартості» автор використовує термін «середні класи» для позначення вищезгаданих «стратів», стверджуючи, що середні класи в основному живляться безпосередньо доходами, обтяжуючи працівників, які утворюють кістяк суспільства, і підвищуючи соціальну стійкість. і сила десяти тисяч найбільших експлуататорів [12, с. 636].

Очевидно, що К. Маркс недооцінив роль середнього класу в суспільстві. Більше того, марксистський класовий поділ ґрунтується лише на власності на капітал і засоби виробництва. Поділ за таким вузьким критерієм недосконалий та історично застарілий.

Марксистський підхід до класового поділу розробив видатний німецький учений М. Вебер. Він ввів у науку терміни «класовий стан» і «клас».

Термін «класовий статус» використовується для опису сукупності характеристик, а саме: забезпечення товарами; зовнішні умови проживання; суб'єктивне задоволення або розчарування, характерне для індивіда або групи.

Ці характеристики визначають класовий статус, тобто тип і ступінь контролю, який індивід здійснює над товарами, послугами та їх грошовими можливостями та використовує їх для отримання доходу або прибутку в рамках існуючого економічного порядку. «Клас» — це будь-яка група людей з однаковим статусом класу [13].

Він поділив населення на класи за критерієм різних «життєвих шансів», тобто здатності покращити власне життя, задовольнивши певну кількість доступних індивіду потреб. На відміну від Маркса, за Вебером, фактором класоутворення є не лише наявність чи відсутність приватної власності, а й неекономічні критерії, такі як освіта, кваліфікація та навички.

Вебер стверджував, що певну групу громадян можна виділити як «клас» лише за умови відповідності наступним критеріям:

- певна кількість людей має певну складову, пов'язану з їхніми життєвими шансами;
- така складова є можливістю забезпечити купівлю товару та підтримувати певний рівень доходу;
- ця складова є результатом ситуації на товарному ринку та ринку праці.

М. Вебер створив трикомпонентну теорію соціальної стратифікації, яка складається з соціальних класів, соціального статусу та політичних поглядів. Отже, за Вебером, суспільство поділяється на страти за трьома критеріями:

- 1) поділ на соціальні класи - залежно від наявності та розміру майна (власник, орендар, службовець тощо);
- 2) поділ за класовим статусом, визначеним неекономічними категоріями (професійна майстерність, престиж професії тощо);

3) поділ за партійною приналежністю (або політичними поглядами) [14].

Разом усі три критерії складають набір життєвих шансів. Тому за кожним критерієм члени суспільства поділяються на позитивно і негативно привілейованих.

Так, на відміну від К. Маркса, М. Вебер поділив «середні класи» на інтелігенцію та дрібних фермерів, і це, на його думку, структура суспільства (рис. 1.1).

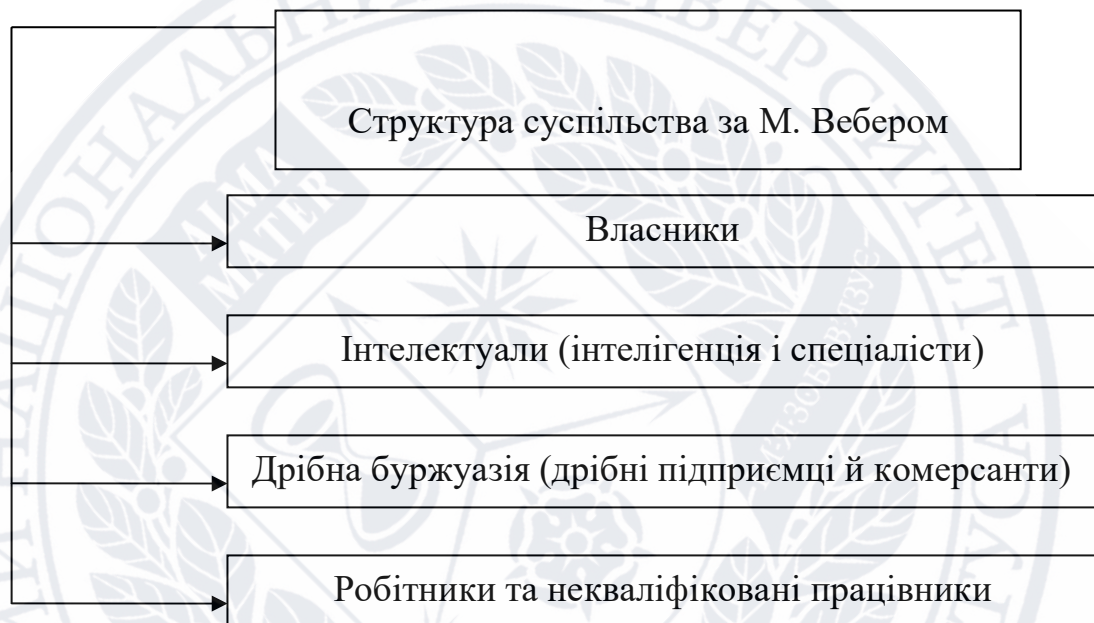

Рисунок 1.1 – Структура суспільства за М. Вебером

Джерело: Узагальнено та побудовано автором за [14].

У класовій методології вивчення соціальної структури суспільства виділяються два основні соціальні класи - буржуазія і наймані у незначній частині середнього класу. Подальший історичний розвиток показав, однак, що в розвинених західних країнах не було прогресивного поділу суспільства на багатих і бідних. Навпаки, зміцнилися позиції середнього класу, оскільки в індустріальному суспільстві досягнутий рівень виробництва створював основу для масового споживання, що сприяло підвищенню рівня життя більшості населення. У цей час важливого значення набуває теорія соціальної стратифікації, в якій провідну роль відіграє поняття «середній клас» [16, с. 8].

Піднесення і існування середнього класу свідчить про те, що в результаті розвитку індустріального суспільства класові відмінності втрачають антагоністичний характер, розширюється соціальна рівновага. Середні класи ростуть внаслідок стирання кордонів між вищими і нижчими класами, інтеграції представників різних класів. Особливо в 20 столітті. у розвинених країнах рівень життя кваліфікованих працівників підвищився, і їх почали відносити до середнього класу [17].

Пізніше багато американських вчених представили свої типологічні теорії, які охоплювали до семи соціальних верств:

- вищий клас – «старі сім'ї», які склалися з професіоналів, які проживали в елітних кварталах міста;
- до нижчих і вищих станів не входили старі родові родини, мали високий рівень матеріального достатку;
- вищий середній клас складався з власників і професіоналів, які також мали досить високий рівень матеріального достатку, були активними учасниками міського суспільного життя, проживали в розвинених районах;
- нижчий середній клас складався з робітників і кваліфікованих робітників;
- вищий клас нижчий - низькокваліфіковані робітники, що працювали на заводах, жили відносно добре;
- нижчий клас, або соціальне дно - типові безпритульні дворняги, принижені суспільством [18].

Сучасні американські економісти (Р. Колман, Л. Шиффман, Л. Канак), вказують, що представники одного класу зазвичай демонструють схожу купівельну поведінку. Споживачі в межах одного соціального класу зазвичай віддають перевагу одним і тим же маркам автомобілів, меблів, одягу та стилю відпочинку [26, с. 266].

Вони відповідно виділяють в американському суспільстві 7 класів:

1. Верхній шар вищого сорту (менше 1%). Представники вищого класу — соціальна еліта; вони успадкували майно і походять із відомих родин.

Вони жертвують великі суми на благодійність, організовують вечірки, володіють кількома будинками, віддають дітей вчитися в найкращі школи. В одязі вони дотримуються консервативного стилю, багатством не вихваляються.

2. Нижчий прошарок вищого класу (близько 2%). Нижчий клас має високий дохід і високий рівень добробуту виключно завдяки своїм професійним навичкам або успішному бізнесу. Найчастіше вони вихідці з середнього класу. Як правило, вони активно беруть участь у громадських заходах і купують для себе та своїх дітей товари високого соціального статусу: дорогі будинки, басейни, розкішні автомобілі; віддавати дітей навчатися в кращі школи. Вони мріють належати до вищих класів вищого класу, але цього статусу, швидше за все, досягнуть лише їхні діти.

3. Вищий прошарок середнього класу (12%). Представники вищого середнього класу не мають ні імені, ні великих статків. Люди цього класу досягли високих позицій у професійній діяльності, досягли успіху в незалежному бізнесі або займають високі посади в корпораціях. Вони вважають, що їхній успіх насамперед пов'язаний з їхньою освітою, і вони хочуть, щоб їхні діти також навчалися професійним та адміністративним навичкам. Цей клас є членом різних клубів і має сильне почуття громадянського обов'язку.

4. Середній клас (32%). Цей клас складається з чиновників та інженерів із середнім рівнем доходу, які живуть у «найкращій частині міста» і намагаються бути «не гірше за інших». Намагаючись бути максимально стильним, вони купують найпопулярніші товари. Більшість із них стежать за модою і намагаються купувати одяг і товари відомих виробників. Їхній ідеал – хороший будинок у хорошому районі та з хорошою школою поруч.

5. Робочий клас (38%). Їх складають люди, які ведуть «трудове життя», що відбивається на їхніх доходах, рівні освіти та роботи. Цей клас підтримує міцні зв'язки з близькими людьми, тому що вони потребують їх економічної

та психологічної підтримки, поради у виборі товарів та допомоги у важку хвилину.

6. Верхній прошарок нижчого класу (9%). Вищий клас живе заробітком (замість соціального забезпечення), хоча вони на межі бідності. Зазвичай вони намагаються перейти до вищого соціального класу, але їм не вистачає освіти; тому вони виконують некваліфіковану роботу за низьку заробітну плату.

7. Нижчий клас (7%). До нижчого класу належать ті, хто живе за рахунок соціального забезпечення і є дуже бідними; вони зазвичай не працюють або виконують найбруднішу роботу. Як правило, вони навіть не намагаються знайти кращу роботу і змирилися з тим, що ними опікуються установи соціального захисту та благодійні організації. Їхні квартири, одяг та речі «брудні, неохайні та зламані» [27, с. 256].

Британський учений Е. Гідденс визначає такі категорії середнього класу як «старий середній клас» і «новий середній клас». До першої категорії належать малі підприємці та фермери – традиційні представники середнього класу. До «нового середнього класу» входять керівники та спеціалісти вищої ланки, переважно з вищою освітою (так званий «вищий середній клас»), а також вчителі, медсестри, офісні працівники, продавці тощо («нижчий середній клас»). Гідденс стверджував, що: *«...більшість представників нижчого середнього класу дотримуються поглядів, відмінних від поглядів робітників, хоча умови їх роботи часто збігаються в багатьох аспектах...»* [28, с. 162].

М. Кім і А. Кім вважають, що середній клас - це соціально-економічна сукупність різноманітних соціальних верств, які поєднують специфічні соціальні функції (підтримка стабільності і соціального порядку в суспільстві, збереження і передача соціокультурних цінностей нації майбутнім поколінням, відтворення кваліфікованої робочої сили), активна продуктивна господарська діяльність за допомогою переважно власних ресурсів, досить високі доходи.

До складу середнього класу авторами зачислено:

- а) малі та середні підприємці («старий середній клас»);
- б) фахівці та професіонали («новий середній клас»);
- в) менеджери та управлінці, окрім вищого рівня; г) державні чиновники певного рівня і старші офіцери [47, с. 109-112].

Т. Лучко вказує, що: *«формування ринкових механізмів функціонування економіки, розвиток громадянського суспільства та формування середнього класу — це ті самі процеси, які відбуваються одночасно, а тому штучно створити середній клас неможливо у суспільстві, що трансформується. Тому лише соціально орієнтоване економічне зростання, спрямоване на підвищення індивідуальних доходів громадян, підвищення платоспроможного попиту, може стати економічною основою підвищення добробуту більшості населення і виникнення середнього класу. Тому необхідно створити умови для реалізації механізмів перетворення економічного зростання в економічний розвиток через інвестиції в людський капітал, що значно підвищить рівень життя населення. Послідовне забезпечення реального економічного зростання стане матеріально-фінансовою основою формування середнього класу, оскільки створить умови для стійкого зростання реальних доходів і сприятиме формуванню нової моделі споживання, характерної для середнього класу - стандарт добробуту»* [16, с. 14].

Г. Рекун, виходячи з визначених А. Маслоу пріоритетів людського існування, виділила ряд етапів, завершення яких завершиться формуванням середнього класу як носія стабільності в суспільстві. За словами автора, виділяють 4 основних етапи [48, с. 23].

Перший етап: пов'язаний із забезпеченням фізіологічних умов виживання людини - отримання засобів забезпечення фізіологічного рівня харчування та утримання. Дати цього етапу позначаються початком економічної кризи 1990-х рр., закінчення якої умовно можна визначити як

період, коли офіційний рівень бідності в Україні впав нижче середньої заробітної плати.

Другий етап: пов'язаний з подальшим задоволенням потреб людини та розвитком власності та розширенням власності в суспільстві. Цей етап триває і триватиме ще кілька років після закінчення економічної кризи.

Третій етап пов'язаний з розвитком культурних цінностей в країні. Перехід до цього етапу можливий за умови часткового заповнення матеріальної бази населення та часткового звільнення інтересів населення від домінування питання формування матеріального добробуту над культурними інтересами.

Четвертий етап пов'язаний з формуванням державної ідеології, він є найтривалішим і найскладнішим для визначення, що визначається впливом багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів, у тому числі інтенсивністю державної політики у формуванні ідеологічних моделей[48, с. 23].

1.2 Демоекономічні критерії належності до середнього класу: класифікація та фактори розвитку

Нині в теорії та практиці досліджень не існує єдиного підходу до визначення принципів побудови класової структури суспільства. З цієї причини дослідникам надто важко вказати універсальні критерії, які б дозволили отримати порівнянні результати в емпіричних дослідженнях середнього класу.

Є. Лібанова та В. Паніотто, до основних ознак приналежності до середнього класу належать матеріальні ресурси – майно (особливо нерухоме майно – житло, земля, засоби виробництва), середній дохід (визначений національними стандартами), професійна підготовка та високий соціальний статус. , самовизначення із середнім класом [58, с. 37].

Т. Кір'ян та М. Шаповал розглядають сукупність основних ознак належності до середнього класу за доходами, майном, кваліфікацією,

освітою, адаптивністю та ефективним функціонуванням у ринкових умовах [58, с. 37].

Деякі дослідники пропонують визначати приналежність до середнього класу шляхом володіння певними активами чи споживанням певних послуг [58, с. 38]. Але рішення про те, які споживчі активи чи послуги визначають середній клас, будуть довільними. Так, О. Михайлов (2000) виділяє володіння автомобілем як значущу ознаку добробуту та способу життя середнього класу, який стрімко зріс у перехідний період у більшості країн. І. Шулюс та О. Волков (2002) стверджують, що середній клас користується низкою послуг, зокрема орендою, користуванням спортивно-оздоровчими комплексами, походами в театр та ін. [58, с. 38].

М. Кім вважає, що соціально-економічними критеріями ідентифікації фігури середнього класу є досить високий дохід, власність (володіння рухомим і нерухомим майном), освіта і професіоналізм, самоідентифікація. Найважливішими загальними ознаками, які пов'язують різні соціальні верстви в загальний клас, є: досить високі доходи з верхньою та нижньою межами; активна і продуктивна економічна діяльність, що об'єднує різні елементи, від підприємців до урядовців і вищого офіцера, генералів; виконання загальних соціально-економічних функцій представниками середнього класу [59, с. 191].

Н. Борецька загалом стверджує, що на сьогодні не існує критеріїв середнього класу, а є лише ознаки, за якими людина може або не може ставитися до середнього класу, стверджуючи, що немає єдиного підходу до принципів класової структури суспільства [4, с. 178].

Якщо згрупувати різні критерії, за якими членів суспільства відносять до середнього класу, їх можна згрупувати таким чином:

І. Економічні критерії:

1. *Розмір доходів.* М. Кім, Т. Чатченко та С. Дефорж., які вважають, що доходи середнього класу повинні бути такими, щоб люди цього класу були здатні забезпечити економічну незалежність і свободу, забезпечити собі

та своїм дітям гарну освіту, ведуть престижний спосіб життя. Це усталений параметр, що характеризує матеріальну забезпеченість людини з точки зору домінування на споживчому ринку та високої ліквідності грошей. Крім того, дохід є вираженням реалізації багатьох ресурсів, якими володіє середній клас: матеріальних благ, заощаджень, освіти та навичок.

Однак автори справедливо зазначають, що така сумісність характерна для розвинених західних країн. Дещо інакше йде справа в перехідному суспільстві, особливо в пострадянському, де доходи суб'єктів господарювання не відповідають їхнім ресурсам, зокрема між зарплатою працівників і рівнем їх освіти та кваліфікації.

Тому критерій доходу слід доповнити, як слушно пропонують багато українських вчених, комплексним індексом матеріального становища, який інтегруватиме кілька показників (дохід на душу населення, заощадження, багатство тощо) або рівень життя з урахуванням майно, житло, платні послуги тощо [62, с. 1, 2].

О. Крикун наголошує, що еволюція концепції середнього класу наклала відбиток на методику розрахунку його участі в житті суспільства і зробила деякі критерії «рівнішими за інші». Такими «першими серед рівних» є показники матеріального добробуту, соціально-економічного статусу та рівня освіти.

Використання того чи іншого об'єктивного критерію як первинного ідентифікатора середнього класу іноді дає суперечливі результати, сплутаючи визначення розміру та складу середнього класу. Більше того, неможливо виділити середній клас без використання самоідентифікації як суб'єктивного критерію. Однак пріоритетною ознакою перехідних суспільств є рівень доходів і багатства населення [63, с. 7].

Розмір доходу є основною ознакою приналежності до середнього класу. Це, зокрема, підтверджує дослідження, проведене Українським центром політико-економічних досліджень О. Разумкова: *«...оскільки середній клас, з одного боку, пов'язується з досить високим рівнем*

добробуту, а з іншого – є очевидно різноплановим явищем, то переважна частина відповідей на питання «За якими ознаками в першу чергу людину можна віднести до середнього класу?» зосередилася на двох варіантах: «за рівнем доходів, розміром майна, яким вона володіє» (54,5%) та варіанті, згідно з яким, «за однією ознакою це зробити неможливо, лише за сукупністю ознак» (24,1%)...» [64, с. 14].

2. *Наявність власності.* Середній клас — насамперед власник засобів виробництва, власник капіталу. На сучасному етапі основною формою багатства є інтелектуальна власність, тобто вона дозволяє не обмежувати поняття «власність» лише матеріальними чинниками [7, с. 10].

Форми дозвілля (способи проведення вільного часу). Середній і вищий класи мають доступ до таких форм дозвілля з фінансовими витратами: відвідування ресторанів, кінотеатрів, театрів, нічних клубів, магазинів і кінотеатрів; вони частіше відвідують і приймають гостей, а також постійно працюють за комп'ютером.

На відміну від більшості населення, яке відпочиває переважно на селі, у родичів чи друзів, матеріальний рівень 30% сімей із середнім рівнем достатку дозволяє їм витратити гроші на літній відпочинок на курорті, з яких 9,4% (5% у нижчому класі та 2% у всій вибірці), без дозволу - 17,7% (відповідно - 10,8% і 5,5%), за кордоном - 4,8% (2,7% і 0,7%) [65, с. 233].

3. *Рівень матеріального добробуту* (наявність сучасної побутової техніки, власного житла та автомобіля, повноцінного харчування тощо). Деякі дослідники виділяють цей параметр як окрему ознаку приналежності до середнього класу [65, с. 235]. Зрозуміло, однак, що існує прямо пропорційна залежність між матеріальним добробутом і доходом домогосподарства. Тому ці особливості можна звести в одну.

4. *Розмір витрат.* В українських реаліях розбивка суспільства на класи за вартістю є потенційно точнішою, ніж розбивка класів за доходами. Складність застосування класового поділу суспільства в Україні полягає в затьмаренні економіки та небажанні людей покривати свої реальні доходи. І

приховати витрати набагато важче, ніж доходи. Тому, використовуючи дані Держстату, А. Саввов визначив український середній клас за децильними групами п'ятого, шостого, сьомого та восьмого порядку на основі коефіцієнта витрат, тобто середніх загальних витрат на душу населення [33, с. 13].

II. Соціальні критерії:

1. *Професійний статус або посада.* До середнього класу, за Е. Гідденсом, належать дрібні підприємці, фермери, керівники вищого та середнього рівня, спеціалісти, вчителі, медсестри, офісні працівники та інші нефізичні працівники. У цьому контексті визначення міжкласової межі є складною проблемою. Розроблена англійським вченим Дж. Голдтропом схема поділу суспільства на класи базується на професійній зайнятості населення. За її словами, середній клас на роботі майже ідентичний класу, який британський соціолог характеризує як «проміжний» [66, с. 92].

Бригадири та виконроби (особи, котрі займають керівні посади в сфері фізичної праці) можуть бути також віднесені до проміжного (середнього) класу. Таким чином визначається нижня межа «професіоналізму» середнього класу. Однак питання визначення верхньої межі залишається невирішеним.

Однак, враховуючи інтерпретацію середнього класу іншими дослідниками (Гідденс, Вебер), власники малого бізнесу та кваліфіковані фахівці мають належати до середнього класу. Тут на допомогу вченому приходять економічні параметри. Якщо дохід домогосподарства, член якого володіє малим бізнесом або державним службовцем, знаходиться в певних межах доходу середнього класу, цю особу можна безпечно віднести до середнього класу. Інакше людина не може належати до середнього класу.

2. *Освіта.* Виходячи з класових стратифікацій Гідденса, Вебера, Ворнера та інших дослідників можна зробити висновок, що представники середнього класу зазвичай мають вищу або середню спеціальну освіту. Проте певні представники середнього класу можуть мати лише загальну середню освіту (деякі приватні підприємці, продавці, офісні працівники).

III. Психологічні критерії:

1. *Самоідентифікація.* Самоідентифікація — це самовизначення індивідом належності до певного класу. Деякі дослідники кажуть, що в Україні за останні 10 років близько 45-50% людей були пов'язані з середнім класом. Однак ця інформація не збігається з офіційними даними опитування домогосподарств, проведеного Держстатом. На думку експертів, наведені вище результати дослідження відображають лише потенційний середній клас, оскільки йому поки що бракує багатьох інших важливих рис [60, с. 45].

2. *Соціально-економічне самопочуття.* Це означає самооцінку рівня свого матеріального добробуту. За словами американського фінансиста Л. Вестона: «дохід середнього класу дозволяє задовольнити всі потреби особистості плюс деякі її бажання (які не є суттєвими), дають можливість заощаджувати, працювати для своєї країни та культури» [61, с. 69]. Це визначення також підкреслює соціальну важливість існування середнього класу. Таким чином, домогосподарства, які в опитуванні Держстату оцінили рівень своїх доходів як «достатній та збережений», потенційно є середнім класом.

3. *Громадянська позиція.* Громадянська позиція полягає у підтримці соціального порядку, соціальної стабільності, економічного процвітання та демократичних стандартів (свобода слова, захист прав людини тощо). Вітчизняні дослідники називають цей атрибут середнього класу «функціональними характеристиками», оскільки він відображає роль і функції середнього класу в суспільстві [16, с. 9].

Відповідно до вчення Аристотеля, «середні люди» повинні мати помірковану громадянську позицію, спрямовану на збереження миру, забезпечення економічного процвітання, відстоювання принципів демократії та справедливості [6, с. 508]. Соціологічні дослідження це підтверджують, наприклад, вони показують, що середній клас є головною рушійною силою мирної помаранчевої революції. Ці люди є більш-менш економічно незалежними серед простих українців і найбільшою мірою підтримують

революцію своєю особистою участю, інтелектуальним капіталом і технологіями, економікою [62, с. 70]. Те ж саме стосується і Євромайдану – середній клас є найактивнішим учасником протестів, надає матеріальну підтримку та організовує опір тодішньому режиму.

Вирішальну роль середнього класу в боротьбі за демократичні, економічні свободи та високий рівень життя всього населення підтверджують і зарубіжні дослідники. Наприклад, у США низькооплачувані працівники не отримують пенсії чи медичну страховку від приватних підприємців, тому не можуть їх втратити. Оскільки вони ніколи не отримували підвищення та ніколи не очікували, що їхні реальні заробітки зростуть протягом життя, їх не можна було обдурити у своїх очікуваннях. Люмпенський пролетаріат не має політичного значення. Ці люди не роблять революції, вони інертні. У США бідні зазвичай навіть не ходять на вибори [53, с. 23].

Натомість важливі очікування середнього класу. Обдурені надії середнього класу провокують революції. Середній клас боїться і має вагомі причини. Заможні верстви населення можуть платити високими доходами за приватну охорону, а середній клас залишається з небезпечними вулицями, поганими школами, неприбраним сміттям і погіршенням якості транспорту. Як сказав американський консервативний аналітик К. Філіпс: *«Середній клас – це не певний рівень матеріального комфорту, а соціальна установка», – проте число індивідів, котрі підтримуватимуть цю установку буде невпинно скорочуватись, якщо вона не знайде певної матеріальної опори в дійсності»* [60, с. 78].

Отже, дослідження соціального середнього класу має базуватися на існуючих стандартах соціального середнього класу, які загалом можна розділити на такі категорії: економічні стандарти (доходи, майно, матеріальний добробут, витрати), соціальні стандарти, професійний статус чи посада, освіта), психологічні критерії (самоідентичність, соціально-економічний добробут, громадянський статус).

Зауважимо, що дискусійним залишається питання про значення критеріїв належності до середнього класу. Більшість дослідників вважають, що основними макрокритеріями приналежності до середнього класу є багатство, освіта та професійна кваліфікація, самоідентифікація чи самооцінка. Однак питання про важливість кожного критерію чи групи критеріїв щодо інших виразів приналежності до середнього класу зазвичай не обговорюється.

1.3 Сучасний стан класової динаміки та тенденції функціонування середнього класу

Враховуючи сучасний стан розвитку класового поділу у світі та тенденції економічного та соціального розвитку, зупинимося на роботах представників світосистемного аналізу. Суть теорії полягає в розгляді суспільства як єдиної світової системи з центром, навколо якого обертаються всі економічні та політичні процеси. Капіталізм, як панівна світова система, відповідає сучасному світу з середини XVII ст. Середній клас є невід'ємною частиною капіталізму, оскільки саме капіталістичні економічні відносини створюють умови для появи середнього класу в суспільстві.

Тому поява ремісників і купців, урбанізація в середньовічних містах заклали основу для формування середнього класу в суспільстві і виникнення буржуазії як класу. Питання майбутнього розвитку капіталізму, особливо майбутнього класової системи і середнього класу. Аспекти та прогнози щодо майбутнього капіталізму належать до сфери наукових інтересів соціологів щодо відкриття та першого опису нового економічного порядку.

Півтора століття тому в першому томі «Капіталу» Карл Маркс, узагальнюючи свої роздуми про майбутнє капіталізму, виголосив одне з найвідоміших речень, які передвіщали його крах: *«Централізація засобів виробництва і усупільнення праці. досягають такої межі, що стають несумісними зі своєю капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Повз*

капіталістичної приватної власності проходить година. Експропріатори експропрійовані» [33, с. 831-832].

Прошло багато часу після того, як світ побачив роботу Маркса, і ці слова закарбували майбутній розвиток капіталізму. Протягом століть світ був свідком десятків глобальних економічних криз, сотень збройних конфліктів і революцій, технологічний розвиток і зміни в засобах виробництва вплинули на баланс сил як в економічних, так і в соціальних відносинах, але питання майбутнього капіталізму стоїть на місці і є досі актуальним.

Роздуми про подальший розвиток капіталістичної системи можна побачити в працях представників світосистемного аналізу. Ми зосередимося на роботах І. Валлерстайна, Р. Коллінза, Г. Дерлугяна, К. Калхауна та М. Манна, тобто збірника статей «Чи є майбутнє у капіталізмі?». Після розпаду Радянського союзу, який ще в 70-тих роках передбачали Іммануїл Валлерстайн і Рендалл Коллінз, номінально вважалася перемога капіталізму над комунізмом. Всі укладачі праці сходяться в тому, що на увесь світ чекають непрості часи всеохоплюючої кризи капіталізму: *«Всі ми так чи інакше згодні, що сьогодні в світі накопичуються причини для кризи саме структурного, тобто нерозв'язного в межах стандартних політичних та інвестиційних рішень наших днів» [24].*

Обґрунтовуючи причини свого звернення до цієї теми, автори в колективному вступі зазначають, що бояться *«неправильного майбутнього – воно може змінюватися в залежності від наших колективних дій.. Нас більше хвилює те, що за два десятиліття після закінчення холодної війни обговорювати плани майбутнього світу, не кажучи вже про перспективи капіталізму, стало неактуально, навіть соромно» [24, с. 5-6].*

Іммануель Валлерстайн, звертаючись до питання майбутнього капіталізму, повторює наступні тези: по-перше, капіталізм приречений, оскільки ресурси для його лейтмотиву - нескінченного нагромадження капіталу - ні вільний ринок, ні наймана праця, ні прибуток не можна вважати капіталізмом. зміна - «щоб історична система вважалася капіталістичною,

має бути наполегливе прагнення до нескінченного накопичення капіталу» [49].

Однією з причин загальної кризи капіталізму, на думку Валлерстайна, є те, що «у 1970-ті роки вони позначили межі його розвитку» [18, с. 291]. Відтоді капіталізм подолав постійні кризи свого існування, не розв'язуючи свої закоренілі проблеми, а залишаючи їх на вирішення в майбутньому, де треба визнати, що капіталізм не вигідний самим капіталістам. Головною загрозою капіталізму є зростання кількості «непотрібних» людей. Варіантів відновити ефективну роботу капіталізму, на думку Валлерстайна, не існує [48, с. 25].

Наприкінці своєї статті Валлерстайн висловлює думку, що сучасна світова система не може існувати через нездатність капіталізму накопичувати прибутки необмежено. «Сучасна світова система не може існувати, тому що вона не дозволяє капіталізму накопичувати прибутки необмежено. Але тому, що нижчі класи втратили віру в справедливність історичного досвіду і в те, що вони та їхні діти мають майбутнє у світі [24].

Наприклад, згідно з дослідницьким центром Pew Research Center та їхнім аналізом офіційної урядової статистики США, після 40 років існування середнього класу США як «основи економіки» він наздогнав нижню і верхню соціальні драбини. На початку 2015 року 120,8 мільйона дорослих у Сполучених Штатах жили в домогосподарствах із середнім рівнем доходу, у порівнянні зі 121,3 мільйонами в домогосподарствах з нижчим і вищим рівнем доходу, що є ознакою значного соціального занепаду.

Також у цьому дослідженні було виявлено, що середній клас у США в середньому заробляв менше. Так, у 2014 році середній дохід американських домогосподарств був на 4% нижчим, ніж у 2000 році. Крім того, через кризу нерухомості 2007-2009 років їхній середній дохід знизився на 28% у 2001-2013 роках.

У той же час найбільше зросли крайні межі спектру доходів: 20% американців у найнижчому становищі в 2015 році, порівняно з 16% у 1971

році. З іншого боку, кількість найбагатших громадян у 2015 році зросла більш ніж вдвічі на 9% порівняно з 4% у 1971 році. При цьому кількість жителів вищого і нижчого середнього класів не змінилася [11].

Ця тенденція дозволяє говорити про поляризацію соціальної структури суспільства за ознакою доходів і багатства, краї соціальної ієрархії збільшуються, середина має тенденцію до збільшення, такі дані підтверджують закон нормального розподілу. Ще один представник світ-системного напрямку, Рендалл Коллінз, продовжує думки Валлерстайна щодо класового поділу в своїй праці: «Середній клас без роботи. Виходи закриваються» [28]. Наріжна її думка: процеси технологічного заміщення, які раніше торкалися лише робітничого класу, тепер поширилися на середній клас, роблячи його все більш вразливим до криз капіталізму, безробіття, можливої інвалідності, старості. А освіта, наявність якої середній клас завжди відрізнявся від робітничого, переживає, у зв'язку зі своєю зростаючою перевагою, і закономірне в цих умовах зниження свого рівня, інфляцію дипломів.

На думку Р. Коллінза, загрози, що стоять перед капіталізмом, також є результатом його власної природи: його нездатність вийти за межі звичайних траєкторій зростання і розвитку периферії робить його нестабільною системою. Коллінз зазначає, що середній клас, найщасливіша частина суспільства, отримує вигоду від глобального капіталізму, але незабаром може стати його жертвою: нові технології витісняють людей з ринку праці та альтернативи, які майбутнє може запропонувати «виключеним», хоча виглядає не дуже переконливо [24].

«Коли через автоматизацію скоротився робочий клас, капіталізм врятувався, пересунувши вивільняються маси в зростаючі маси середнього класу. Зараз комп'ютеризація, інтернет і вплив нових пристроїв починають скорочувати середній клас» [28, с. 29].

Коллінз вказує п'ять можливих напрямків розвитку соціальної структури майбутнього:

- новий технологічний прорив, що загрожує вже згаданим наслідкам соціальної кризи;
- географічне розширення, можливості якого або вже використовуються світовим капіталом, або їх важко інтегрувати в звичайні схеми;
- подальший розвиток фінансової сфери в умовах розширення, яке просто втратить сенс;
- посилення репресивного характеру держави через обмеження
- спекуляція, відверті заборони та програми масового працевлаштування;
- «освітня інфляція», яка дозволить державі регулювати ринок майже кейнсіанськими методами [24].

Останнє зауваження щодо долі капіталізму полягає в тому, щоб підкреслити нерівномірність його розвитку, але навіть це не може гарантувати стабільність — накопичені ризики та суперечності капіталізму в його сучасному вигляді занадто великі. Глобальна нерівність, бюджетна криза, розкол еліт, війни та екологічні проблеми призведуть або до інституційного розвитку сучасної системи, або до її переходу до консервативно-фашистського режиму, підігріваного ностальгією по «добрим старим часами».

Наприклад, Річард В. Рівз і Натан Джо у книзі «Скляний бар'єр для вищого середнього класу» відзначають, що Сполучені Штати стають дедалі більше класовим суспільством, а не вважати їх соціодинамічною меритократією. Відділ, який наглядає за верхнім середнім класом в американському суспільстві, консолідується, і багаті далекі від більшості нижчих на соціальній драбині. Прірва у доходах, професії, місцевості проживання між вищим середнім класом та середнім і нижчим середнім класами провокують значне соціальне напруження. Ті, хто отримують хороший стабільний дохід та на протигагу їм ті громадяни, що відчують себе залишеними позаду підтримують політиків популістів, та мають

тенденцію підтримувати тих політиків, що протиставляють весь світ США. Р.В. Рівз пише *«Вищий середній клас здивований успіхом Трампа. Безпосередній клас здивований, що ми здивовані»*.

У Великобританії також існує розрив між вищим середнім класом і нижчим класом. Так, громадські дебати тривають не лише про доходи та освіту, а й про переваги вищого та вищого середнього класів та професійну та соціальну дискримінацію на цій основі. Значний розрив в туманному Альбіоні спостерігається в розмірах одягу, спорту, кола спілкування і навіть рукостискань представників різних соціальних класів. Такий стан речей можна інтерпретувати на основі тривалої історії монархії у Великобританії [8, с. 45].

Різниця не тільки в економічних показниках доходів близьких класів, а й у таких вимірах, як склад сім'ї, освіта, спосіб життя і географія життя - все це суттєво впливає на зміни в суспільному житті. Вплив вимірювань один на одного, на думку дослідників, лише збільшує розрив між класами [9, с. 78].

Відповідаючи на виклик сучасності, який завжди вимагає певних передбачень, Джованні Аррігі, провідний світовий системний напрям, приходить до висновку, що капіталізм як світова система має 3 найімовірніших шляхи виходу з кризи останнього способу нагромадження.

Перший ерший варіант полягає в припущенні Аррігі, що старі центри можуть знову вплинути на капіталізм і зупинити розвиток капіталістичної історії. Оскільки цей розвиток протягом останніх п'ятисот років був низкою матеріальних і фінансових експансій, які призвели до «зміни варті на верхівці управління капіталістичної світової економіки» [16], цей варіант, як тенденція в нинішнє фінансове розширення, здається цілком реалістичним.

Другий варіант Аррігі бачить у нездатності попередньої гвардії зупинити розвиток капіталістичної історії, тому він делегує провідну роль у процесі нагромадження капіталу східноазіатському капіталу. Однак із таким розвитком капіталістична історія продовжуватиметься на інших умовах, ніж ті, що існували з моменту виникнення сучасної міждержавної системи [16, с.

448]. У цьому випадку капіталізм «помре» з державною владою, а базовий шар ринкової економіки повернеться до анархістських порядків.

Третій можливий варіант — покласти край капіталістичній історії після того, як людство розчарується в посткапіталістичній світовій імперії чи посткапіталістичному суспільстві світового ринку. Це буде результатом ескалації насильства, пов'язаного з ліквідацією світового порядку, як це було під час холодної війни.

Капіталістична історія повернеться до стану зростаючого системного хаосу, подібного до того, що був 600 років тому, який зростає з кожним наступним етапом його розширення. Аррігі не бере на себе відповідальність сказати точно, це означає лише кінець капіталістичної історії або всього людства [16].

На відміну від І. Валлерстайна, який бачить найкращий результат у появі принципово нової світової соціалістичної системи, заснованої на соціальній корисності, рівності та справжній демократії, Дж. Аррігі вважає найбільш правдоподібним і ймовірним те, що США «передасть» статус гегемонії «незахідному» Китаю, який в умовах хаосу, що наближається, прийме на себе роль миротворця, який проводить більш силову політику, ніж США.

Дж. Аррігі каже, що криза перенаселення, яка лежить в основі поточної фінансової експансії, не стільки невирішена, скільки має більше одного можливих рішень, опосередкованих процесом боротьби, який ще не матеріалізувався. Важливу роль у цьому процесі він приписує переміщенню центру світового господарства до Східної Азії, яка все ще перебувала за історичними межами західної цивілізації.

Підтвердження переміщення центру світового господарства зі США на Схід можна побачити в порівняльних звітах соціологічних досліджень середнього класу в США та Західній Європі. Отже, перші положення про доходи та багатство людей Північної Америки та Західної Європи, безсумнівно, вкорінені в нашій уяві, досі не зовсім вірні.

Отже, згідно зі звітом Ракеша Кошара, «західноєвропейські середні класи здаються меншими з точки зору американців», американський середній клас менший за західноєвропейський середній клас, але його доходи набагато вищі. Дослідження доходів середнього класу в США та в 11 країнах Європи Pew Research Center показало, що медіанний дохід на рік домогосподарства середнього класу в США в 2010 році становив \$60,884, в той час як дохід аналогічного домогосподарства в Європі коливався на значно нижчому рівні \$35,756 в Італії до \$46,535 в Данії, виключенням був Люксембург з показником \$71,899 на рік [6].

Таким чином, ми можемо спостерігати, як світовий середній клас відрізняється за ключовими показниками, що може бути пов'язано з відмінностями критеріїв та відсутністю методу, а з іншого боку, як критична міра глобальних тенденцій.

У такому погляді на майбутнє світової системи залишається невирішеним питання про середній клас. Грунтуючись на розглянутих поглядах та даних статистичних досліджень, проведених в США та Західній Європі, можна побачити загрозливі тенденції розвитку середнього класу, він: зменшується, а в середині значно диференціюється, розриви між «нижчим» та «вищим» середніми класами збільшуються в геометричній прогресії. На думку його представників, капіталізм має кілька можливих напрямків розвитку, але більшість соціологів впевнені, що рано чи пізно капіталізм «помре», а на зміну йому прийде нова світова система, орієнтована на Схід.

Такі прогнози вже не здаються занадто відірваними від реальної картини сучасного світу. Тенденції поділу вищого і середнього класів і закріплення в них бар'єрів свідчать про накопичення багатства в руках обмеженого кола людей, і якщо існуюча світова система не адаптується і не перезапустить механізми її функціонування, новий світ займе форму місця в новому світовому порядку. Новий гегемон диктуватиме подальшу класову стратифікацію та перерозподіл доходів у новому світі.

Висновки до першого розділу

В першому розділі кваліфікаційної (магістерської) роботи були розглянуті основи вивчення поняття «середній клас» у соціологічних науках. Маючи на увазі розвиток мислення середнього класу, ми простежили еволюцію ідей середнього класу від перших протосоціологічних поглядів античних мислителів Аристотеля і Платона, через появу торгівлі та розвиток середньовічних міст з появою купецького класу. Більше того, еволюційний підхід знайшов вираження у дослідженні роздумів про соціальну нерівність у творчості філософів Нью Ейдж і Просвітництва, серед яких ми зосередилися на Дж. Локку та Жан-Жаку Руссо.

Основним дослідницьким блоком теоретичних досягнень сучасних соціологів стало вивчення сучасного місця середнього класу в структурі суспільства та розгляд перспектив його трансформації в контексті світосистемного підходу до визначення майбутнього розвитку суспільства. капіталізму.

Більше того, вивчаючи журнали останніх років про середній клас у західному світі, ми змогли визначити основні тенденції у класовій взаємодії. У цьому контексті небезпечними є дані про збільшення розриву між середнім і вищим середнім класами, поляризацію та збільшення розриву у взаємодії нижчого та вищого класів, що в свою чергу може призвести до соціальних конфліктів.

Середній клас суспільства різних країн, незважаючи на наявні відмінні риси, також має деякі спільні риси. Середній клас різних суспільств відрізняється не тільки матеріальним добробутом, але й функціями в суспільному житті. Водночас наявність спеціальної освіти та високий професійний статус є ознаками середнього класу. Риси середнього класу взаємозалежні та взаємопов'язані, їх поєднання дозволяє йому виконувати відповідні соціальні функції.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

2.1 Аналіз динаміки та встановлення тенденцій середньодоходної групи за класичними підходами

Традиційно середній клас виконує декілька ключових функцій у суспільстві. В економічному плані вона розглядається як основний платник податків і зборів, який створює бюджети на всіх рівнях і таким чином забезпечує ресурси для соціального захисту та виведення сімей із бідності. Сильна середня група задає вектор споживчої поведінки населення та робить значний внесок у інвестиційний потенціал країни, будучи таким чином ключовим творцем внутрішнього ринку та запорукою інклюзивного зростання.

З іншого боку, позаекономічна функція середнього класу інколи є першорядною: участь у державних і політичних інститутах, контроль над діяльністю влади та лобіювання інтересів більшості суспільства є ключовими для демократичних інститутів і політичних свобод. Відсутність сильного середнього класу робить громадянське суспільство практично неможливим.

Чим загрожує відсутність середнього класу, особливо для українського суспільства? Адже економічну функцію певною мірою автоматично переймають інші групи. Може, модель полярного суспільства зі зміщенням розподілу в бік низьких доходів має право на існування в сучасному світі з урахуванням світових тенденцій? Проте така модель не дає можливостей для соціального розвитку.

Якщо потужна середня група не лобіює інтереси більшості суспільства, то мала група супербагатих починає активно лобіювати виключно свої інтереси. У таких умовах і без того зміщений розподіл починає рухатися далі в бік низьких доходів, і на кожному наступному етапі середні, фінансово вигідні верстви суспільства все активніше витісняються зі своїх

позицій. Створюється замкнене коло, коли відсутність чисельної середньодоходної групи, яка мала бути основою для формування середнього класу, провокує постійне звуження цієї ж групи.

Виявлення тенденцій формування українського середнього класу та оцінка його перспектив, на перший погляд, видається непростим завданням, насамперед через різноманітність інтерпретацій цього поняття. Крім того, визначення середнього класу має сильну конотаційну складову, і кожен дослідник представляє «портрет» із набором характеристик, які служать критерієм присвоєння страти чи ознакою розстрілу. Проте, незважаючи на домінуючу суб'єктивність у створенні переліку обов'язкових характеристик та умов, дослідники різних суспільних наук мають більш-менш традиційний «набір» критеріїв, який вважається базовим.

Зазвичай виникає проблема не лише методологічна, а й практична, оскільки виділення одиниць (сімейств) за сукупністю ознак потребує особливої інформації, що ускладнює чи навіть унеможливорює отримання достовірних оцінок. Більше того, кожна наступна «шнуровка» ознак (критеріїв) визначення середнього класу призводить до звуження групи людей, наділених такими ознаками. Ігнорування одного з критеріїв через брак інформації призводить до зниження оцінок і неможливості порівняння. Особливо це стосується довгих динамічних сімей (10 років і більше), коли інформаційні джерела та структури даних трансформуються, змінюється рівень доступності окремих сегментів інформації тощо. Окремим питанням є порівнянність даних для порівняння між країнами

Щоб подолати ці проблеми, дослідники обирають або високо-вартісне спеціальне опитування (включаючи порівняння між країнами), або метод оцінки характеристик, які певною мірою вже доступні в інформаційній сфері. У другому варіанті доступність інформації може бути не тільки обмежуючим фактором, а й навпаки, впливати на розширення методологічних підходів шляхом використання непрямих ознак за

відсутності прямих показників. Але цей шлях може змінити фокус дослідження.

Звичайно, для виявлення тенденцій формування та розвитку середнього класу при аналізі довгих часових рядів можна розраховувати на порівнянність даних лише в грошовому вираженні – за доходами чи витратами. Дослідження так званої середньодоходної групи в довгостроковій перспективі визначають тенденції формування середнього класу ядра або групи, яка може стати основою майбутнього середнього класу.

Крім того, тривала серія динаміки на основі грошових стандартів виділення середнього класу дає змогу оцінити перспективи розвитку цього класу, оскільки фінансові можливості сучасного світу вважаються ключовою ознакою впливу середнього класу. Український досвід досліджень показує, що головною перешкодою для формування українського середнього класу є група з малими середніми доходами, оскільки за іншими об'єктивними критеріями (освіта, довготривала робота/статус упевненості на ринку праці), їх взагалі багат [17, с. 21-22].

Понад два десятиліття мрія про створення сильного середнього класу для України не здійснилася. У певні періоди, коли відбувався різкий підйом групи середнього достатку з певними проявами приналежності до середнього класу та наближалось її становлення як сильної соціальної групи, відбувались кризові явища, що призводили не лише до гальмування процесу, але й до відкачування на попередні позиції. Нині ситуація не виглядає обнадійливою і причина не лише у суто українських процесах.

Світові тенденції свідчать про поступове розмивання середнього класу із зростанням нерівності. Так, у країнах ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку) середній дохід зростав набагато повільніше, ніж високий з середини 1980-х років (середні значення щодо найбагатших 10%). (рис. 2.1). По всій ОЕСР, за винятком кількох країн, середній дохід зараз дещо вищий, ніж десять років тому. Якщо три десятиліття тому сукупний дохід домогосподарств із середнім рівнем доходу був у чотири рази вищим за

загальний дохід домогосподарств із вищим рівнем доходу, то сьогодні це співвідношення менше ніж утричі [18, с. 45].

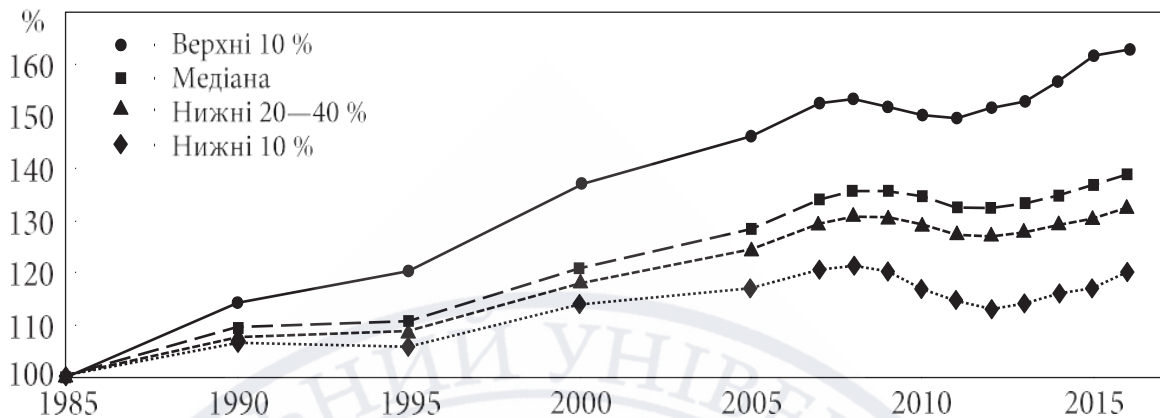

Рисунок 2.1 – Динаміка доходів різних доходних груп населення та медіанного значення по країнах ОЕСР, 1985—2015 рр. (1985=100 %)

Джерело: OECD (2019), *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*, OECD Publishing, Paris. URL: <https://doi.org/10.1787/689afedl-en>.

Основною причиною таких трансформацій є зростання глобальної нерівності у світі. Сьогодні 10% найбагатших володіють майже половиною загального багатства, а нижчі 40% – лише 3%. Крім того, більше третини населення є економічно слабким, тобто не має ліквідних фінансових ресурсів, необхідних для підтримки мінімального рівня життя (на межі бідності) протягом щонайменше трьох місяців. Зростання нерівності супроводжується зниженням соціальної мобільності, що перешкоджає розширенню середньої групи за рахунок нових сімей. Наприклад, дитині, народженій у сім'ї з низьким рівнем доходу, потрібно чотири-п'ять поколінь, або до 150 років, щоб досягти середнього рівня доходу [1, с. 26].

На думку експертів, для України характерна глобальна тенденція поглиблення її розшарування за матеріальними ознаками, тоді як офіційна статистика свідчить про зовсім іншу тенденцію. Індекс Джіні, який традиційно використовується для вимірювання нерівності, характеризує Україну як країну з помірною стратифікацією населення в грошовому вираженні: порівняно з іншими країнами ЄС Україна входить до групи з низьким індексом Джіні, навіть нижче за країни Північної Європи. До 2016

року індекс Джині мав стійку тенденцію до зниження, з невеликим зростанням в останні роки, але сьогодні він становить менше 25% (рис. 2.2, рис. 2.3).

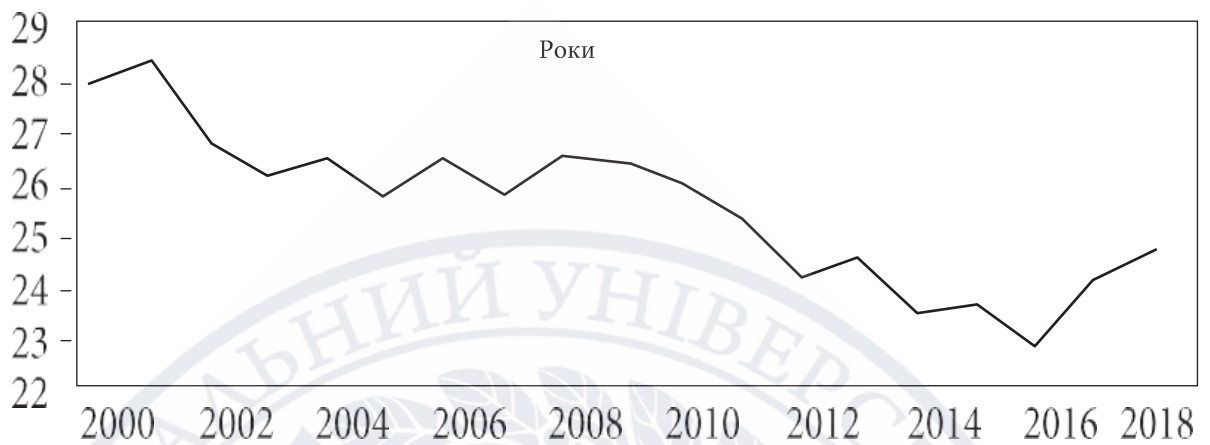

Рисунок 2.2 – Динаміка індексу Джині в Україні (за доходами), 2000—2018 рр., %

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

Враховуючи значний масштаб тіньового доходу, індекс Джині обмежений. Доходи не відображають реальної картини нерівності, оскільки частка прихованих доходів збільшується з кожною децильною групою, а незадекларовані доходи, які складають основну нерівність, не відображаються в індексі. Вимірювання індексу витрат Джині не дає повної картини нерівності через зсув вибірки в бік низьких доходів.

Низькі значення індексу Джині пояснюються не тільки проблемами достовірності статистичних даних і специфікою вибірових обстежень, які традиційно охоплюють менш заможні верстви суспільства. Можна логічно пояснити ситуацію, коли коефіцієнт диференціації не відображає масштабу стратифікації суспільства [31, с. 55].

Якщо припустити, що існують крайні полярності, які формують значні відмінності в доходах і кінцевих рівнях життя, то основний внесок у загальну нерівність роблять малі групи з дуже високими доходами, які мають принципово різну структуру, тому рівень споживання різний. з точки зору якості. Адже тривале збереження значного масштабу стратифікації призвело

до диференціації від кількості до якості. Ця група (до 5%) фактично не включена в опитування. Доходи (витрати) решти населення відносно рівномірні з дуже малими інтервалами.

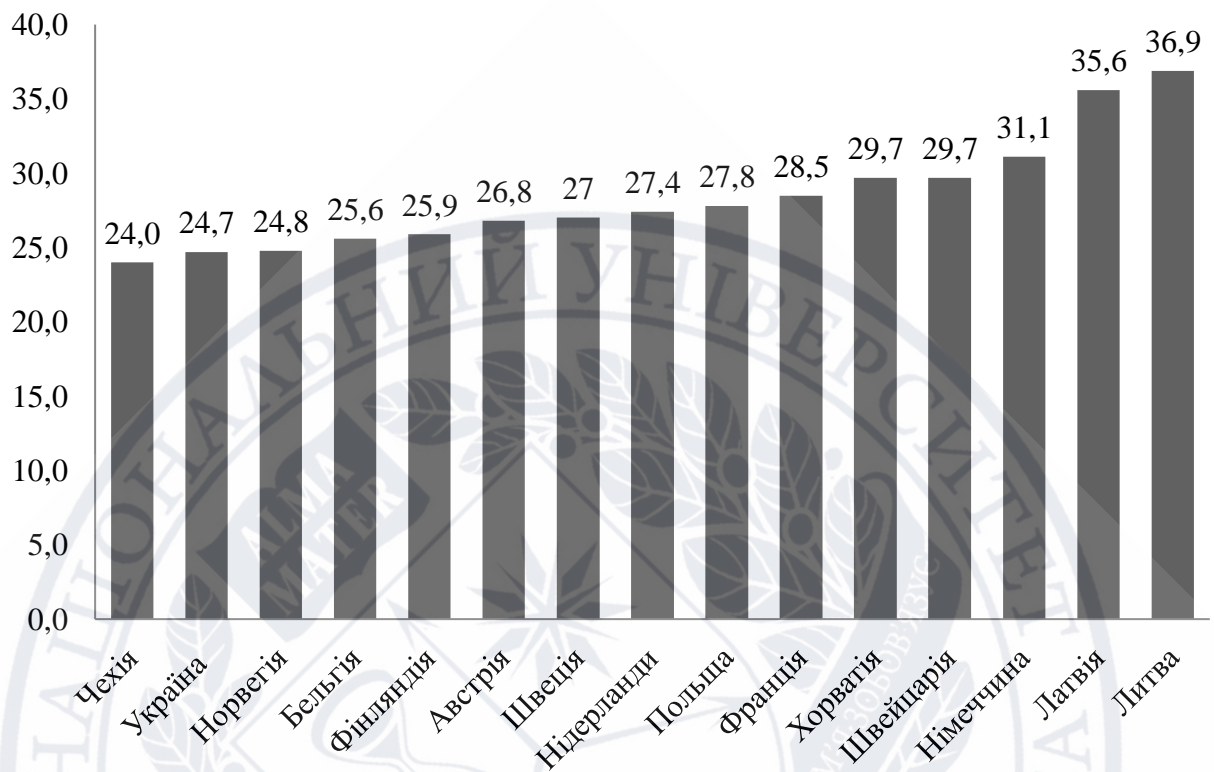

Рисунок 2.3 – Індекс Джині в Україні та країнах ЄС, %, 2018 р.

Джерело: *Gini coefficient of equivalised disposable income – EU-SILC survey*

URL: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12&lang=en

URL:

<http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Ця крива розподілу доходів показує, що не існує чітко визначеної середньої групи, властивості та характеристики споживання якої знаходяться в середньому положенні між надмірним і недостатнім споживанням. Невеликий розрив між групами доходів свідчить про нестабільність їхнього економічного статусу і можливість легкого переходу з вищої групи в нижчу, і навпаки.

У цьому випадку важко очікувати відокремлення проміжної групи, і ця група буде більша за чисельністю, ніж інші групи. Навіть за умови стійкої та цілеспрямованої політики щодо змін у розподілі доходів, фундаментальні зміни у валютній структурі розподілу населення триватимуть десятиліття.

2.2 Мікромодельовання доходів (витрат) з урахуванням макроекономічної ситуації

Якщо проаналізувати часові ряди на початку цього століття, то можна побачити, що доходи різних груп багатства в Україні зросли майже одночасно. У деякі періоди лише 10% доходів найбідніших людей зростали швидше, ніж медіана, тоді як 10% доходів найбагатших людей росли дещо повільніше. При цьому динаміка медіани наближається до 20-40% найбідніших людей, а в окремі періоди її коефіцієнт нижче, ніж у найбагатших людей, особливо 5% найбагатших (рис. 2.4).

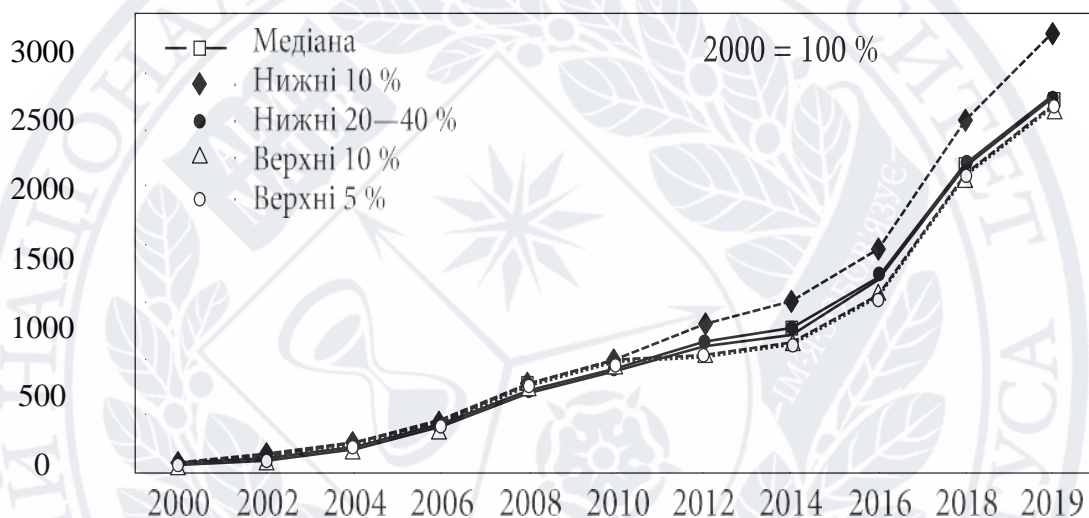

Рисунок 2.4 – Динаміка середньодушових доходів населення України в 2000 – 2019 рр., % (2000 = 100 %)

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя до-могосподарств України

Крива витрат зазвичай повторює тенденцію кривої доходів, але зростання витрат у всіх групах значно повільніше, а 10% найбідніших мають менш очевидну перевагу щодо темпів зростання (рис. 2.5). Загалом крива витрат відображає соціально-економічні умови країни в період аналізу: до 2009 р. природно, що статки найбагатших людей будуть рости швидше, а з початком фінансово-економічної кризи сьогоднішні темпи зростання є характеристикою найбіднішого населення. Національне соціальне забезпечення.

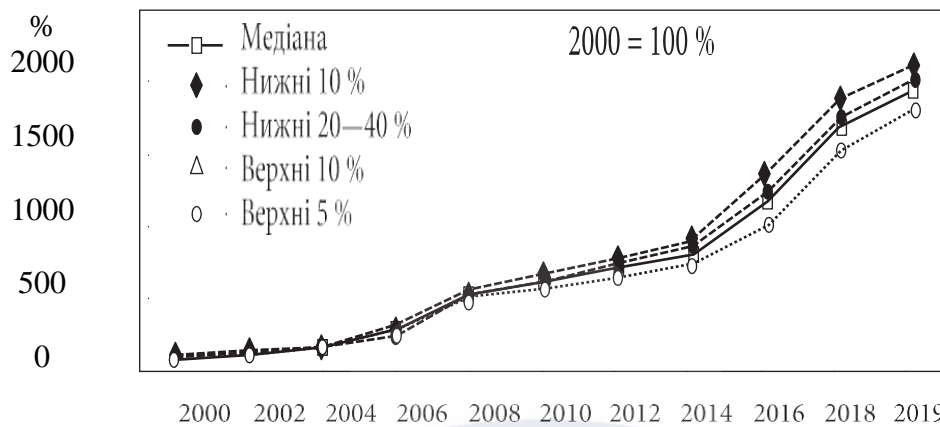

Рисунок 2.5 – Динаміка середньодушових витрат населення України в 2000-2019 рр., % (2000 = 100 %)

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

Таким чином, темпи зростання доходів і витрат різних груп власності свідчить про те, що протягом двадцяти років не відбулося суттєвих змін у грошовій диференціації населення. Аналіз динаміки абсолютних значень доходів і витрат у порівнянних цінах (базовий 2000 р.) підтверджує тезу про поглиблення поляризації доходів. Якщо у 2000 році різниця між верхніми і нижчими 10% населення становила 2398 грн. з особи на рік, у 2018 році – вже 8 898 грн. (у цінах 2000 р.), тобто в чотири рази більше (рис. 2.6).

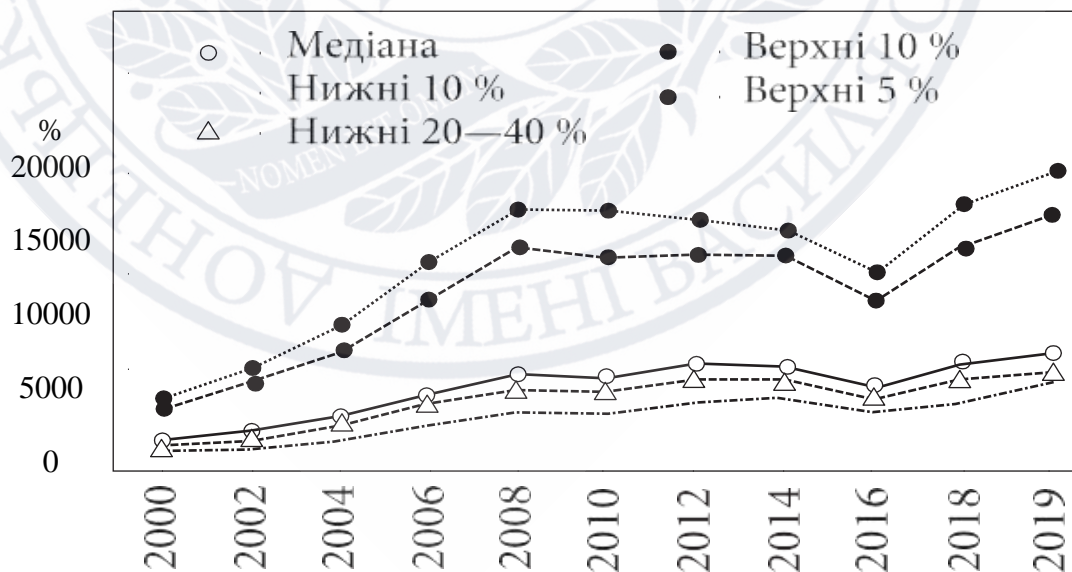

Рисунок 2.6 – Динаміка середньодушових доходів населення України в 2000 – 2019 рр., грн. на місяць у цінах 2000 р.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України

Розрив у витратах має схожу тенденцію – 5% і 10% найбагатших груп населення в періоди економічного зростання значно відокремлені від решти населення. Ця різниця досягла піку не в 2019 році, а в 2008 році – останньому перед фінансово-економічною кризою – коли абсолютна різниця між витратами 10% найбагатших і 10% найбідніших становила 11 369 (у цінах 2000 року) проти 4 607 євро. у 2000 р. (рис. 2.7).

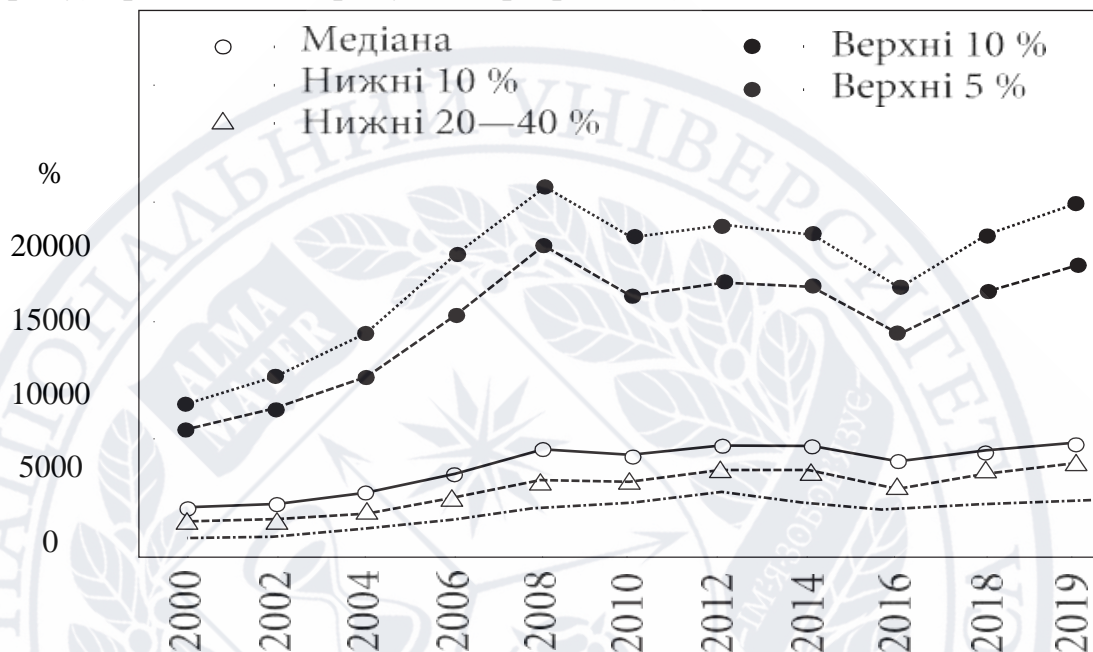

Рисунок 2.7 – Динаміка середньодушових витрат населення України в 2000–2019 рр., грн. на місяць у цінах 2000 р.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

Така ситуація частково пояснює і особливості формування середньодоходної групи, яка могла б стати фундаментом середнього класу.

Суто монетарне визначення середнього класу як певної середньодоходної групи може спиратись на кілька підходів. Найпростіший з них, який можна використовувати, в тому числі для міжнародних порівнянь, заснований на медіанному підході – середня група доходів становить 75–200% від медіани. Зрозуміло, що традиційне визначення бідності як 50–60% медіани (переважно в ЄС 1) залишається певним прошарку між бідними та середніми (60–75% медіани). В Україні, де відносна межа бідності становить 75% від медіани, це визначення долає розрив між бідними та середнім класом. Проте, як свідчать багаторічні дослідження, специфікою України

фактично є існування великого про шарку між малозабезпеченими та середніми.

Підхід природного розриву, який використовувався в Україні для визначення групи із середнім рівнем доходу, розрізняє шар між бідними та середніми класами [14, с.80]. За даними 2019 року така група становить 56% 2, тобто більшість суспільства перебуває в положенні між бідними та середнім класом, тому в ієрархії немає конкретного статусу за матеріальністю. Такий підхід не дає однозначної відповіді на шкалу середнього доходу, оскільки частково базується на експертному рішенні.

Якщо проаналізувати природні розриви за 2000 та 2019 роки, ми маємо вузьку групу середніх доходів. Так, у 2000 році його кількість становила 16%, а в 2019 році лише 13%. У той же час група багатих становить постійні 5%. Якщо припустити, що справді багаті охоплені недостатньо, а 5% – це лише верхній шар групи із середнім рівнем доходу, то, об'єднавши їх, ми отримаємо дещо інший результат – за 20 років досліджувана група зменшилася з 21% до 18%.

Цікаво, що звуження групи із середніми доходами відбувається на тлі загального зростання купівельної спроможності доходів домогосподарств – у період 2000-2019 рр. витрати середньої групи зросли більш ніж удвічі (у порівнянних цінах у 2000). Таким чином, підвищення рівня життя було майже рівномірним для всіх дохідних груп, структура суспільства за багатством майже не змінилася.

Є чітка закономірність – чим частішою та довшою є криза в економіці, тим вужча група середніх доходів, бо вона найбільш вразлива в кризові періоди. Таким чином, заможні групи мають можливість лобіювати свої інтереси на всіх рівнях, таким чином контролюючи та запобігаючи критичній втраті своїх активів. Натомість про бідних опікується система державного добробуту та соціальної підтримки, а під час кризи відстежується своєчасна індексація державного добробуту та соціальних трансфертів, щоб запобігти критичному зубожінню вразливих верств населення. Тому під час кризи

найбільш уразливими є люди із середнім рівнем доходу, що призводить до їх часткового віднесення до груп із низьким рівнем доходу.

Беручи до уваги специфіку української ситуації, насамперед у плані зміщення розподілу в бік низьких доходів та недостатнього охоплення багатих у дослідженні, можна припустити, що основою формування середнього класу має бути група з доходами (витрати). більше двох медіан. І ця група «розмивається» під час кризи (рис. 2.8).

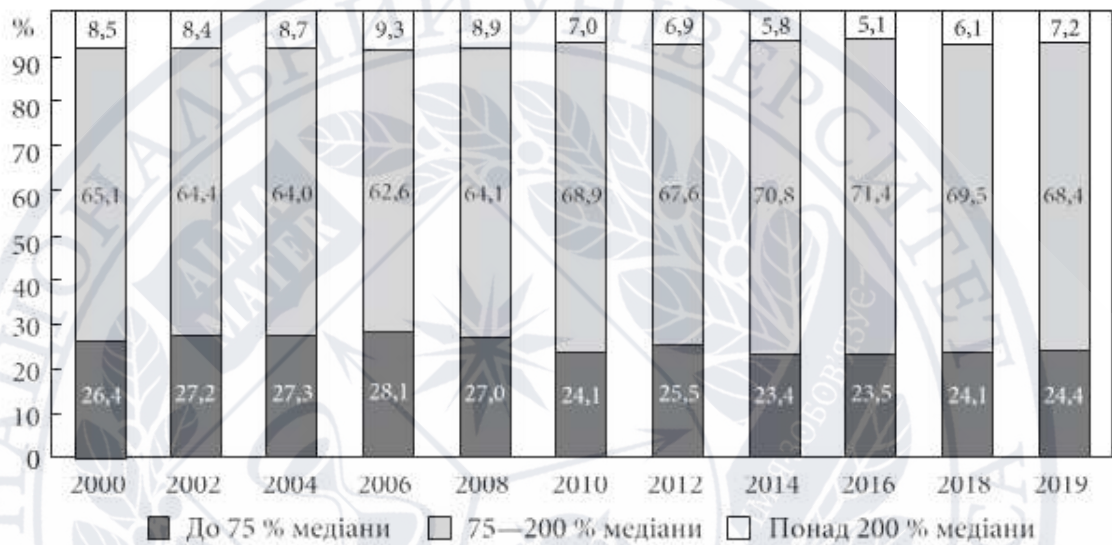

Рисунок 2.8 – Структура розподілу населення України за доходними групами та її зрушення у 2000—2019 рр. (до 75 %, 75—200 % та понад 200 % медіани)

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

Дійсно, в період піку криз (після 2008 і після 2014 року) відбуваються цікаві трансформації структури населення за групами доходів: групи з доходами вище 200% від медіани і нижче 75% від медіани, тобто групи фінансово незалежні та групи, які сильно залежать від державних соціальних трансфертів. Натомість 75-200% група медіани зростає за рахунок першої та другої.

Тому застосування міжнародного підходу до вимірювання чисельності «відносного» середнього класу (за аналогією з відотною бідністю) в українських умовах є неправильним. Можливо, тому дослідження в країнах,

що розвиваються, зосереджені на дискусіях про багатшаровість середнього класу.

Справді, про середній клас слід говорити навіть у відносному сенсі, коли його нижня межа нижче офіційної межі бідності – реального рівня існування (рис. 2.9).

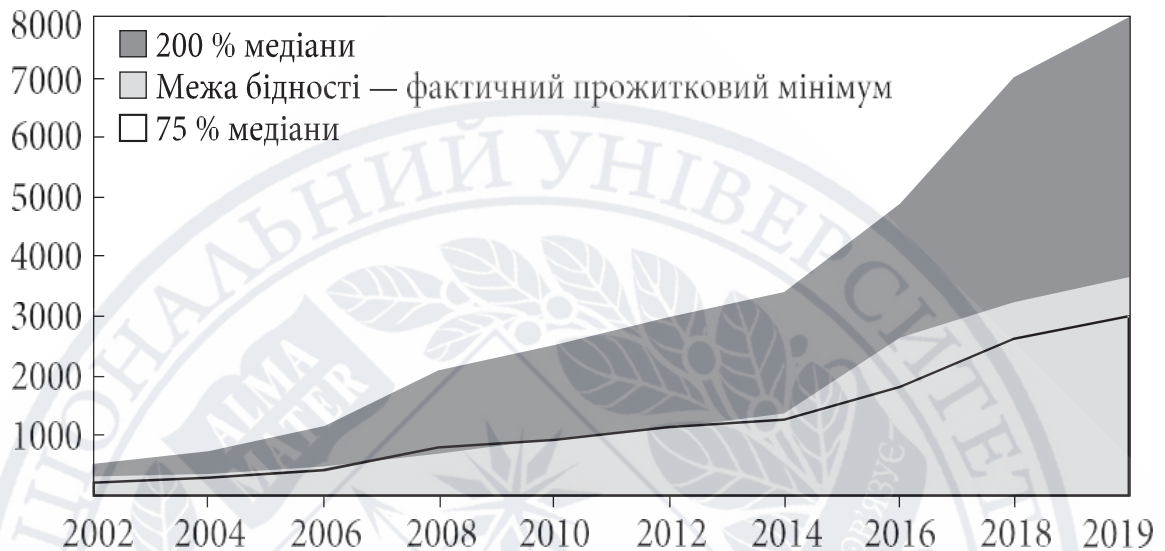

Рисунок 2.9 – Межі доходних груп у гривнях на особу на місяць, за 2002-2019 рр.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

При цьому його верхня межа на період дослідження коливається від 1,64 до 2,97 фактичного прожиткового мінімуму (за 2019 р. – 2,2). Видається сумнівним, чи доходи, нижчі за межі бідності вдвічі, вже вказують на процвітання та багатство вище середнього класу, навіть якщо використовуються відносні категорії розбивки.

Тому можна говорити про існування групи людей з доходами вище двох медіан, що вважається основою формування середнього класу. І тут мова йде про групу, яка фінансово спроможна виконувати специфічну функцію середнього класу, для чого необхідно формувати політику, що сприяє створенню сильної соціальної групи.

2.3 Вплив коронавірусної кризи та карантинних заходів на зміну чисельності середньодоходної групи та перспективи становлення середнього класу в Україні

Проблема українського суспільства в тому, що протягом двадцяти років не відбулося жодних змін у соціальній структурі суспільства через належність до середнього класу. Ті самі перші 5 відсотків. розбивається за природними розривами, а частка людей з доходами вище двох медіан за цей період навіть знизилася.

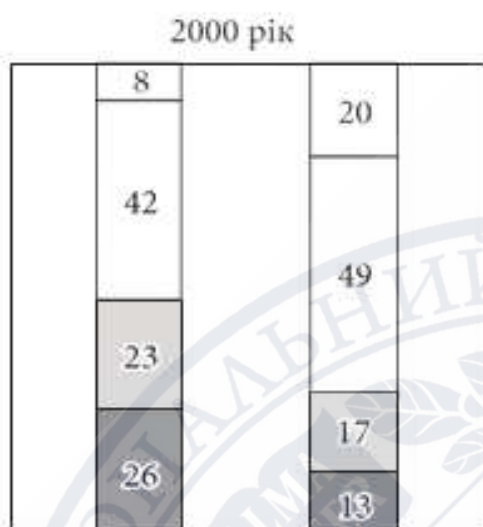
Співвідношення середньої групи (75-200% медіани) і верхньої групи (понад 200% медіани) також не змінилося, причому це стосується як розподілу населення за групами, так і частки в загальному обсязі. витрати цих груп. Очевидно, що група понад межу бідності України піднялася – 75-100% від медіани.

Перевірити, наскільки точно відотожнювати певну групу доходів із середнім класом для порівняння в динаміці чи з іншими країнами, цілком можливо. Досить довести, що ця група має певні споживчі переваги чи спосіб життя порівняно з іншими чи середніми характеристиками. Що стосується споживання, то досить знайти певні елементи, насамперед, у витратах на послуги. Наприклад, якщо ця група витрачає більше на навчання, сімейний відпочинок (не вдома і без родичів), поїздки (у тому числі готелі), харчування (у кафе та ресторанах) тощо, то споживча модель цієї групи дійсно відрізняється. (рис. 2.10, 2.11).

Знайти відмінності в способі життя важче через відсутність адекватної інформації, порівнянної з рядами доходів (видатків), але деякі аспекти можна оцінити опосередковано, наприклад, володіння певними предметами тривалого користування, доступ до Інтернету тощо.

Серед товарів тривалого користування цікавими є не лише ті, які демонструють інноваційність у доступі до інформації (комп'ютер/ноутбук) чи ширші фінансові можливості (автомобіль), а й ті, що полегшують життя, але не поширені серед українських домогосподарств (посудомийна машина).

Регулярні заняття спортом і відсутність шкідливих звичок (в тому числі куріння) можуть прямо свідчити про спробу вести здоровий спосіб життя, який іноді прирівнюють до приналежності до середнього класу.

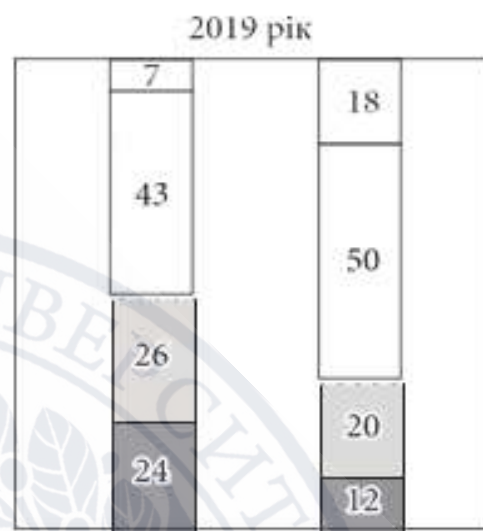

Частка населення Частка сукупних витрат

■ До 75 % медіани
 ■ 75—100 % медіани
 ■ 100—200 % медіани
 □ Понад 200 % медіани

Рисунок 2.10 – Розподіл населення України та сукупних витрат за групами, 2000 р.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

Частка населення Частка сукупних витрат

■ До 75 % медіани
 ■ 75—100 % медіани
 ■ 100—200 % медіани
 □ Понад 200 % медіани

Рисунок 2.11 – Розподіл населення України та сукупних витрат за групами, 2019 р.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

Дійсно, домогосподарства з доходом на душу населення вище медіани 2 мають значно вищі показники щоденного користування Інтернетом (64,7% порівняно з 41,6% у групі з медіаною 75-200%). Що стосується товарів тривалого користування, то кількість автомобілів і комп'ютерів, якими ви володієте, поступово збільшується з кожною групою доходів, що цілком природно для товарів високої вартості. Кардинально інша картина – у випадку з посудомийною машиною: домогосподарства з доходами вище двох медіан у чотири рази частіше мають цей продукт у порівнянні з групою 75-

200% від медіани – 6,2 проти 1,5% (рис. 2.12).

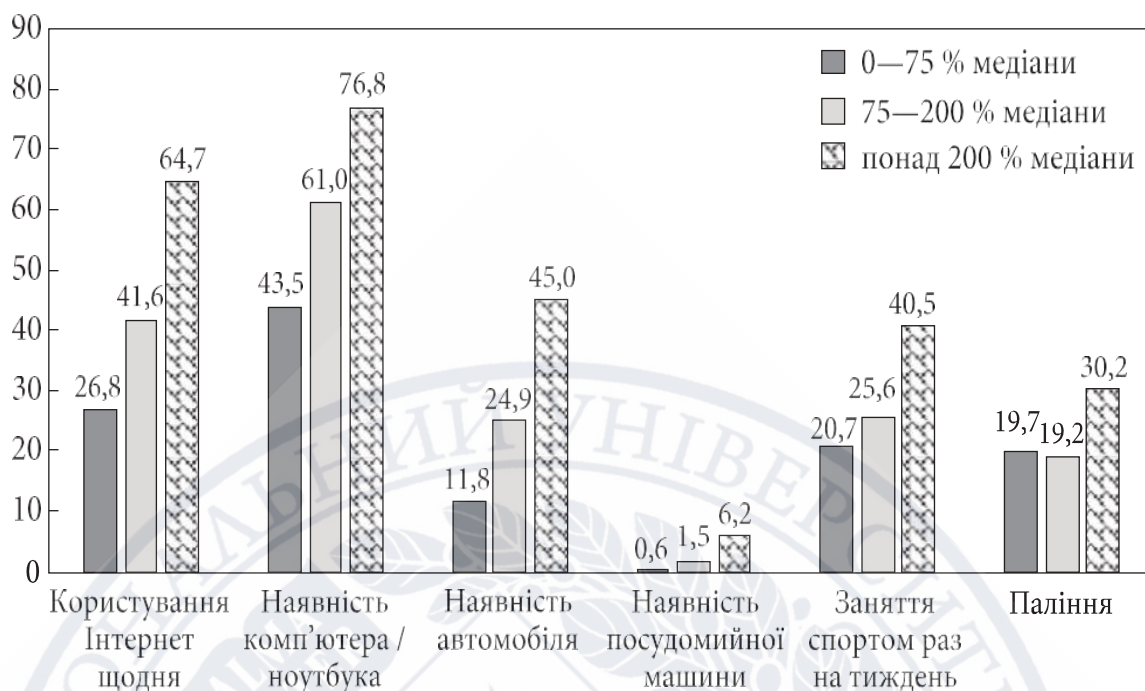

Рисунок 2.12 – Спосіб життя окремих груп населення України, виділених за монетарною ознакою: користування окремими товарами та послугами, а також наявність звичок, 2018 р.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

Регулярні заняття спортом є переконливим доказом іншого способу життя. У групі доходів з більш ніж двома медіанами вона становить понад 40% 3, а в інших групах - кожен п'ятий або кожен четвертий. Однак у групі з найвищим рівнем доходу ми часто спостерігаємо шкідливі звички – 30,2% 4 курять, хоча в інших групах це явище менше 20%. Частково поширення шкідливих звичок може бути пов'язано з віковим розподілом – найбагатша група менш представлена людьми похилого віку, але майже кожен третій з цієї групи курить, а це не сприяє здоровому способу життя.

Таким чином, за певними особливостями способу життя групу з доходами, що перевищують дві медіани, можна вважати основою для виникнення середнього класу. Поширені шкідливі звички не відповідають цій картині, але можуть бути відображенням загальних проблем у суспільстві.

На світовому рівні однією з причин зниження чисельності та впливу середнього класу є зростання цін на товари та послуги для забезпечення притаманного середньому класу способу життя. Чому зростання вартості способу життя середнього класу значно перевищує зростання їх доходів? Адже спосіб життя середнього класу зазвичай асоціюється з певними стандартами (гідне житло, якісна освіта, медичні послуги тощо). Ціни на основні споживчі товари та послуги — охорону здоров'я, освіту та житло — були значно вищими за середню інфляцію. Зокрема, поглиблення процесу старіння та поява нових медичних технологій підвищили вартість медичних послуг; гонитва за дипломами змусила батьків все більше інвестувати в освіту, стимулюючи тим самим надання більш дорогих послуг; зросла поляризація зайнятості відповідно підвищила ціни на житло у великих містах, де є робота.

Як наслідок, реалізувати спосіб життя середнього класу стало важче, ніж у минулому, особливо через різке зростання цін на житло середнього класу та інші споживчі товари [1, с 24]. Житло є основним джерелом витрат для домогосподарств із середнім рівнем доходу, що становить приблизно одну третину наявного доходу з середини 1990-х років.

Житло — це більше, ніж стандарт споживання, воно традиційно асоціюється з власником житла в багатьох країнах середнього класу, тому зростаючі ціни на житло мали сенс бути частиною середнього класу.

Зростання цін на житло також перешкоджає робочій і навіть соціальній мобільності, оскільки нинішнє та майбутні покоління мають менше можливостей купити нерухомість, ніж їхні батьки.

В Україні час від часу спостерігалася подібна тенденція: під час економічного підйому (2001-2008 рр.) зростання споживчих цін було некритичним, а ціни на товари базового статусу зростали значно швидше. Наприклад, ціни на житло у 2003-2008 роках, коли період будівництва житла був на піку з моменту відновлення незалежності, зросли в шість разів — у 6,2-6,3 рази залежно від первинного чи вторинного ринку. А середня заробітна

плата (у гривнях та доларах) за цей же період зросла менш ніж у чотири рази (рис. 2.13, рис. 2.14).

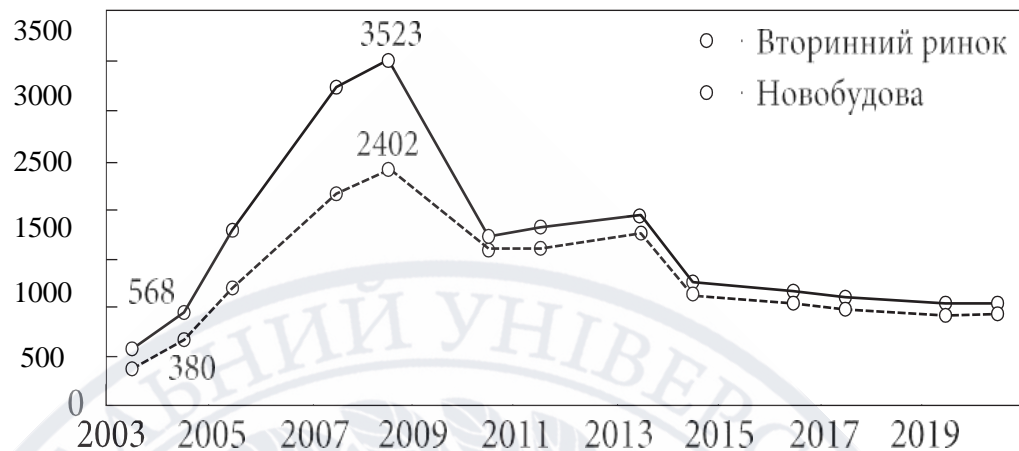

Рисунок 2.13 – Динаміка середніх цін на житло за м2 у Києві, у доларах США

Джерело: динаміка цін по базі: URL: <http://www.svdevelopment.com>

Варто зазначити, що не тільки ціни на нерухомість сигналізують про обмежений доступ до основних товарів і послуг, характерних для середнього класу.

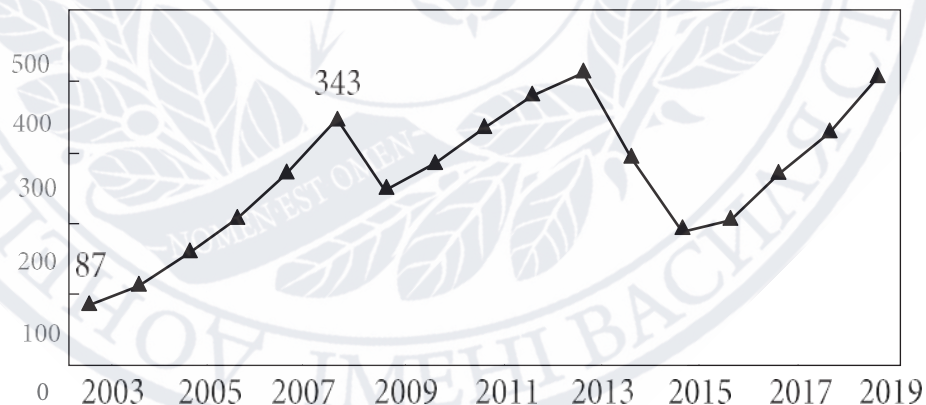

Рисунок 2.14 – Динаміка середньої заробітної плати по Україні, у дол. США за обмінним курсом

Джерело: розрахунок автора за даними — URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/Zarp_ek_p/Zp_ek_p_u/arh_zpp_u.htm

В окремі періоди вартість житлово-комунальних послуг зростала в рази більше, ніж середній індекс споживчих цін – 2006-2007 та 2015-2016 роки. У

2009 та 2013 роках темпи зростання цін на охорону здоров'я вищі за середні. Витрати на освітні послуги зросли меншою мірою порівняно із середніми індексами цін (рис. 2.15).

Рисунок 2.15 – Індекси споживчих цін: середні та на окремі товари та послуги, у відсотках до попереднього року, за 2002—2019 рр.

Джерело: URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таким чином, для українців головною перешкодою у створенні моделі споживання середнього класу є висока вартість житла, на відміну від рівня достатку середніх груп населення. Так, у 2019 році серед представників найбагатшої (десятої) децильної групи 4,5% повідомили про відсутність житла в нормальному стані, а 3,8% – про відсутність коштів для своєчасної та повної оплати житла та необхідних послуг для його обслуговування.

Вхід у кризову хвилю 2008-2015 рр. змінив співвідношення доходів і динаміки цін на цінні та статусні товари. Головною особливістю нової історії України залишається звуження групи людей із середнім рівнем доходу та відповідно звуження сегмента ринку товарів і послуг для середньої групи.

Позитивні зміни в економіці у 2017-2019 роках дали надію на відновлення процесу створення середньодохідної групи як основи для середнього класу. Однак події 2020 року свідчать про погіршення становища всього населення, і зокрема середньодохідної групи, оскільки всі періоди загострення кризових явищ в економіці за двадцятирічний період призводили до «розмивання» базової групи для формування середнього класу. Що чекає на середній клас після карантинних обмежень та падіння економіки за підсумками 2020 року? Оцінки, здійснені на основі мікромоделювання даних

обстеження умов життя домогосподарств за 2019 р., свідчать про подальше звуження групи середньодоходних (визначеної методом природних розривів) у 2020 р.

Якщо у 2019 р. група середньодоходних, об'єднана з топ-групою, становила 18 %, то у 2020 р. слід очікувати її зменшення до 15 %, причому, сама топ-група зменшується з 5-ти до 4-х відсотків. Тому за підсумками 2020 та 2021 років не варто очікувати позитивних змін у процесі формування середнього класу. Більше того, навіть у разі реформ і радикальних змін принципів розподілу доходів у суспільстві в найближчі роки з об'єктивних причин не варто очікувати позитивних сигналів про трансформацію соціальної структури. Надалі все залежатиме від того, наскільки країна зможе скористатися періодом «перезавантаження» світової економіки через глобальний карантин та економічний спад у різних частинах світу.

Інша сторона проблеми – перспективи зростання доходів від роботи в середньому класі ринку праці. На думку науковців, у сучасному світі відбувається так зване вихолощення економіки, що несе негативні наслідки для зайнятості у сегменті середнього класу, оскільки роботи, які були надскладними і складними, тепер трансформуються у прості. Це пов'язано з «інтенсивним насиченням суспільного виробництва інформаційними системами, елементами штучного інтелекту, кіберсистемами, нанотехнологіями, хмарними технологіями тощо, які беруть на себе комунікаційні, аналітичні, інтелектуальні та розумові функції» [12, с. 116].

Таким чином, перспективи розвитку середнього класу в глобальному поділі праці стають примарними. Це збільшує ризик через нестабільність соціального середовища, оскільки відсутність сильної впливової середньої групи означає фактично постійну небезпеку масового невдоволення, політичних криз і революцій.

Висновки до другого розділу

Дослідження дає можливість зробити деякі важливі висновки. По-перше, за останні двадцять років, від періоду першого економічного зростання у 2000 році в незалежній Україні до сьогодні, відбулося багато соціально-економічних та соціальних трансформацій, але структура суспільства з точки зору сильної середньої групи залишився практично незмінним сигналом у періоди загострення криз в економіці. Поляризоване українське суспільство стає все більш однорідним, але дуже невелика група надбагатих дедалі більше відривається від решти з точки зору стандартів споживання; ці стандарти відрізняються не тільки кількісно, а й якісно.

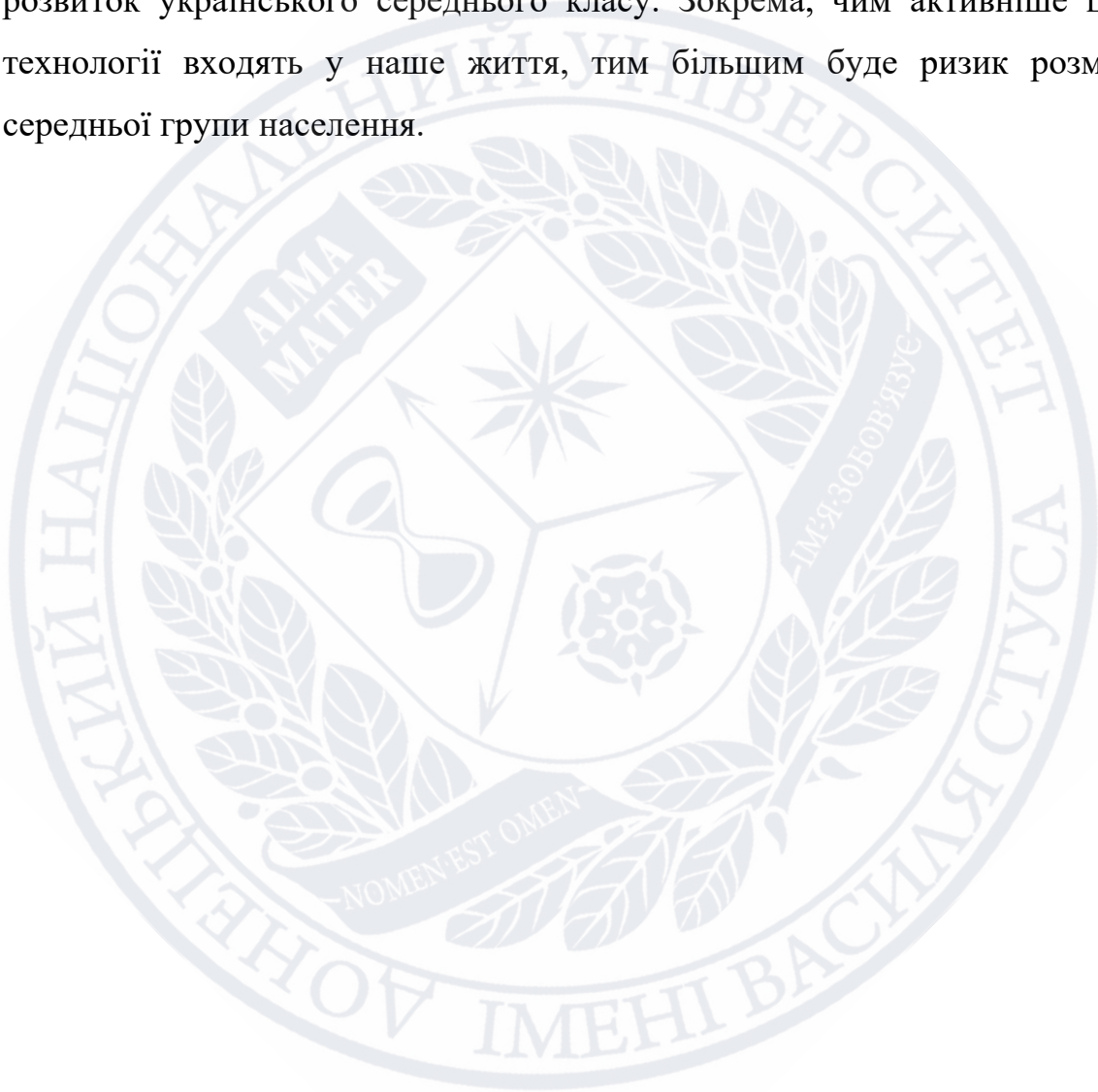
Міжнародні методи оцінки неможливо належним чином застосувати до ситуації в Україні. Тенденції середнього класу, які тривалий час виявляються в країнах ОЕСР, не узгоджуються з ситуацією в Україні. Застосування поняття «відносного» середнього класу до українських умов суперечить логіці самої концепції, оскільки нижня межа доходу для цієї групи нижча за межу бідності в Україні. Адже ідентифікація середнього класу базується насамперед на тих функціях, які він повинен виконувати в суспільстві; а фінансова неспроможність скасовує уявлення про важливість місії потужної соціальної групи.

Третє. Довгий час економічні умови не сприяли появі українського середнього класу. Ціни на товари та послуги середнього класу, зокрема, зростали швидше, ніж доходи. Проте сьогодні існує невелика група населення (5-7%), яка за своїми споживчими уподобаннями та способом життя має ознаки приналежності до класичного середнього класу з його відмінними рисами.

Четверте. Найближче майбутнє не сприятиме появі українського середнього класу. Навпаки, економічна криза 2020 року отримала довгострокові наслідки, тому відновити групу середнього доходу за попередній рік не вдасться швидко, найближчим часом залишається сподіватися лише на зупинку її «розмивання».

Політика сприяння формуванню середнього класу не може дати миттєвих результатів, якщо така політика буде успішно реалізована, активний процес формування сильної середньої групи може розпочатися не раніше ніж через три роки, що покаже найближчим часом наслідки. Цьогорічні кризові впливи починають діяти із запізненням більше ніж на рік.

Більше того, глобальні тенденції можуть мати стримуючий вплив на розвиток українського середнього класу. Зокрема, чим активніше цифрові технології входять у наше життя, тим більшим буде ризик розмивання середньої групи населення.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

3.1 Середній клас: досвід США та українські реалії

У суспільстві середній клас виконує економічні, політичні, соціальні, культурні та освітні функції. По-перше, середній клас є соціальною основою громадянського суспільства, він забезпечує впровадження і популяризацію демократичних стандартів і цінностей у суспільстві, його політичну стабільність. Важливою є роль середнього класу в боротьбі з бідністю. Це «соціальний ліфт» між бідними та багатими.

По-друге, середній клас створює стимули для виробництва і продажу того, що виробляє економіка. Зростаючий попит розширює можливості бізнесу, стимулюючи інвестиції та інновації. Дж. Кейнс свого часу звернув увагу на центральну роль середнього класу в забезпеченні економічного зростання: стабільне споживання середнього класу необхідно для стимулювання інвестицій. Однак, щоб середній клас виконував цю роль, їхні доходи повинні зростати.

По-третє, сильний середній клас підвищує впевненість у собі. Саме середній клас може достатньо довіряти один одному, щоб працювати разом для досягнення спільних цілей. Впевненість знижує оперативні витрати, оскільки менше часу та інших ресурсів витрачається на різні види перевірки. Високий рівень довіри дозволяє людям повною мірою побачити можливості для самореалізації. Чим вищий рівень довіри в суспільстві, тим більше люди схильні до інновацій і тим більш економічно виправданий ризик.

По-четверте, сильний середній клас сприяє кращому управлінню, мінімізуючи міжфракційну боротьбу, зменшуючи бюрократію та корупцію в уряді, посилюючи участь громадян у соціальних процесах та проводячи політику для суспільства в цілому, а не окремих осіб. Сильний середній клас є передумовою ефективного уряду та сприятливого економічного процвітання.

По-п'яте, середній клас містить елемент інновацій. Підприємництво та винахідництво вкорінені в середньому класі, а підвищення продуктивності середнього класу збільшує національне багатство. Середній клас — це вчені та інженери, які стимулюють науково-технічний прогрес.

Слід також зазначити, що середній клас — це люди з вищою освітою; люди, які мають і можуть задовольнити культурні потреби; люди, схильні до творчості, саморозвитку та самовдосконалення; люди, які розвивають країну, рухають її вперед. По-шосте, середній клас виховує у своїх дітей повагу до навчання та праці, тому що ці цінності забезпечать їм достатній заробіток і можливість кар'єрного росту в майбутньому. Люди середнього класу краще навчаються, мають більш успішну кар'єру та частіше стають підприємцями.

Якщо розглядати середній клас як економічний суб'єкт, то основними критеріями його ідентифікації є:

1) певний рівень доходу, що дозволяє не лише забезпечити прийнятний рівень життя, а й заощаджувати, купувати рухоме та нерухоме майно. При цьому, враховуючи постійні зміни економічного середовища, стабільність має бути важливою ознакою доходу;

2) наявність матеріально-фінансових активів (право власності на квартиру, заміський будинок, землю, автомобіль та інші товари тривалого користування, а також забезпечення додаткового доходу);

3) достатній статус на ринку праці (наявність власного бізнесу, оволодіння престижними соціально важливими професіями, наявність вищої освіти та професійної кваліфікації як запорука отримання належного статусу на ринку праці);

4) специфічна споживча поведінка (освіта, здоров'я, туризм, спорт, культурний розвиток, збалансоване харчування).

Середній клас є основою Сполучених Штатів. Згідно з опитуванням Pew Research Center 2008 року половина американців назвали себе середнім класом. Говорячи про американський середній клас, не можна не звернути увагу на специфічну економічну поведінку населення США, сформовану

іммігрантами з усього світу, які покинули свої домівки в пошуках кращих можливостей або були примусово вивезені на жорсткі терміни. працювати. Це люди різних рас і національностей, які нарешті здобули свободу та можливість досягнення високого соціального та професійного статусу, незалежно від походження.

Американське суспільство характеризується прийняттям високого індивідуального ризику, перевагою економічної свободи над соціальним забезпеченням, значною мобільністю робочої сили, інноваціями, набуттям і захистом громадянських прав. Формування середнього класу в США стало можливим завдяки проведенню у 30-ті рр. XX ст.

Новий напрям економічної політики та відповідне реформування законодавчої бази, зокрема щодо:

1) соціального страхування та страхування на випадок безробіття, Закон «Про справедливі трудові стандарти», Закон «Про національну систему трудових відносин»;

2) суттєвих реформ в банківському та фінансовому секторі, таких як :

– прийняття Закону Гласса-Стігала, який забороняв комерційним банкам здійснювати інвестиційну діяльність та обмежував право банків укладати операції з цінними паперами, запроваджуючи принцип обов'язкового страхування вкладів;

– прийняття Закону «Про цінні папери», який регулює первинний ринок цінних паперів, основною ідеєю якого було розкриття інформації інвесторам та проголошення принципу «caveat-venditor» («нехай продавець остерігається»);

– прийняття Закону «Про фондові біржі», який врегулював функції федерального уряду щодо вторинного ринку;

– створення Комісії з цінних паперів та бірж (КЦПБ);

– прийняття Закону Мелоні, який розширив контроль ЦК над позабіржовим ринком та визначив статус саморегулівних асоціацій позабіржових дилерів, які контролювали б дотримання правил ринку, але

перебували під контролем ЦК (наразі в США наглядовий орган функції здійснюють п'ять федеральних організацій: National Association of Securities Dealers, Office of Controller of the Currency, Federal Deposit Insurance Corporation, Office of Thrift Supervision, Commodity Futures Trading Commission);

– прийняття Закону «Про захист інвесторів у цінні папери», який був прийнятий для захисту інвесторів від банкрутства брокерських і дилерських компаній; створення Корпорації захисту інвесторів, яка відповідала за компенсацію інвесторам збитків до 500 тис. злотих доларів США (з них 100 тис. доларів США можуть бути готівкою, решта – цінними паперами);

– поява кредитних карток. Зокрема, у 1958 році Bank of America випробував свої перші 60 000 кредитних карток (пізніше названих Visa) у Фресно, Каліфорнія. За десятиліття американці підписалися на понад 100 мільйонів кредитних карток.

Сьогодні їхня кількість сягає 1 млрд. Також передумовою виникнення значного прошарку середнього класу в США можна вважати зростання сильного профспілкового руху та прийняття G.I. Bill – закону, який пропонував низку переваг для демобілізованих ветеранів Другої світової війни. Кінець Другої світової війни вважається початком історії сучасного американського класу. Саме тоді мільйони демобілізованих солдатів отримали гроші на навчання, відкриття власного бізнесу та придбання власного житла.

Зокрема, у 1944-1950 рр. житлове будівництво зросло з 114 тис. до до 1,7 мільйона нових домогосподарств. Розвиток будівельної галузі супроводжувався різким збільшенням чисельності населення, т. зв. демографічний пік. У цей період добробут середньостатистичного американця стрімко зростав. У період з 1946 по 1967 рік продуктивність праці в США зросла на 104 відсотки, а доходи робітників відповідно зросли. Все більше сімей могли дозволити собі подвір'я, машини, чорно-білі телевізори та інше обладнання [9].

28 років між 1945 і 1973 роками були «золотим віком американського середнього класу», коли нерівність доходів була на найнижчому рівні в історії США. За цей час частка багатства вищого класу впала з 40% до 9%. Все це сприяло появі значної маси заможного середнього класу [10]. Якщо ж ми говоримо про середній клас в Україні, то за даними експертів Центру Разумкова та Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, його ядро становить не більше 14% населення [2, с.8].

У таблиці наведено порівняльну характеристику середнього класу в США та Україні.

Таблиця 3.1 - Порівняльна характеристика середнього класу в США та Україні

№	Показник	США	Україна
1	Частка середнього класу у суспільстві	від 25 % до 66 % домогосподарств	від 2 % до 14 % осіб
2	Межі річних доходів середнього класу, гр. од.	30 000 – 100 000 дол. на одне домогосподарство	30 252 грн. – 41 808 грн. на одну особу
3	Майновий статус	Власний будинок, два і більше автомобілів, кабельне телебачення, швидкісний інтернет, кілька кредитних карток, багато товарів розкоші	Комфортне житло, інноваційні засоби комунікації і праці (комп'ютер, інтернет), побутова техніка, меблі, автомобіль
4	Географічна поширеність	Переважно міські центри	Міста
5	Особистісні якості середнього класу	Концептуальність, креативність, незалежність, дотримання внутрішніх стандартів, оцінювання інновацій, повага невідповідностей, висока політична активність, вища освіта, консерватизм поглядів	Самоповага, почуття власної гідності, законослухняність, терпимість, повага до інших, прагнення добробуту за рахунок власної праці, упевненість у собі і своїх ” силах, розрахунок на себе, а не на допомогу держави, високий культурний рівень, здоровий спосіб життя, високий рівень освіти, прагнення до професійної самореалізації, а також сподівання на «везіння», «потрібні знайомства і зв'язки»

Продовження таблиці 3.1

6	Соціальний статус середнього класу	Письменники, журналісти, вчителі, управлінці, редактори	Підприємці, управлінці, фахівці, кваліфіковані робітники, службовці
7	Наявність вищої освіти	Рівень освіти визначає компетентність як необхідну складову ринкової економіки, а право власності на знання та досвід виступає як власність на фактор виробництва. Водночас рівень освіти виступає основою для професійного відбору. Особи з вищою освітою мають професії з більшою автономією, можуть впливати на організаційний процес і мають вищу фінансову компенсацію	Не є гарантією високого соціального статусу і високої фінансової компенсації

Складено авторами за [2, 4, 6, 8–10].

Дані таблиці свідчать про те, що середній клас в Україні ще не сформувався, що потребує пошуку шляхів забезпечення його виникнення та розвитку. Аналіз досвіду формування середнього класу в Сполучених Штатах свідчить про те, що формування середнього класу має бути залучено до держави. Без державної допомоги формування сильного середнього класу в Україні за сучасних умов неможливе, але з іншого боку, великий середній клас буде запорукою побудови сильної держави та забезпечення економічного зростання.

Сьогодні держава має сприяти вирішенню проблем становлення середнього класу:

- підвищенням інституційної довіри в суспільстві (насамперед до інститутів влади);
- забезпеченням економічної свободи (створення умов, які б стимулювали можливість реалізації поставлених цілей), що б сприяло розвитку малого і середнього бізнесу;
- проведенням політики стимулювання сукупного попиту для нарощування споживачів;

- усуненням протиріч між оплатою праці і соціальним статусом громадян, соціальною значущістю професій, зокрема інженерів, науковців, освітян і медиків;
- зниженням фіскального навантаження на населення;
- розширенням можливостей для іпотечного кредитування;
- розвитком фермерства як основи середнього класу у сільській місцевості;
- створенням умов для детінізації економіки і легалізації доходів;
- підвищенням якості вищої освіти, її націленість на надання практичних навичок, встановлення зв'язку з роботодавцями.

Середній клас відіграє важливу роль у забезпеченні економічного зростання країни, відіграє економічну та політичну, соціально-культурну освітню функцію. Критеріями визначення середнього класу як суб'єкта господарювання є: певний рівень доходу та його стабільність; наявність матеріальних і фінансових активів; достатній статус на ринку праці; певна споживча поведінка.

Досвід США показує, що без участі держави сформувати середній клас неможливо. Поява американського середнього класу пов'язана саме з поведінкою 1930-х років. Новий процес економічної політики та відповідне реформування системи соціального забезпечення, банківського та фінансового секторів.

Порівняльний аналіз середнього класу в США і Україні показує, що український середній клас ще не відповідає американському середньому класу за доходами, соціальним статусом, особистісним якостям (у плані сподівання на «везіння», «потрібні знайомства і зв'язки»), наявністю вищої освіти як гарантії високого соціального статусу і високої фінансової компенсації.

Слід вважати, що основним напрямком національної політики формування середнього класу в Україні є підвищення інституційної довіри в суспільстві, забезпечення економічної свободи, розвиток малого та

середнього підприємництва, особливо сільського господарства, ліквідація тіні економіки та відмивання грошей, підвищення якості вищої освіти.

3.2 Проблеми та практичні рекомендації у площині удосконалення політики сприяння формуванню середнього класу

У більшості розвинених країн середній клас становить близько 60% населення. Середній клас як основний платник податків формує державний та місцевих бюджетів, визначає споживчу поведінку та параметри внутрішнього ринку, забезпечує інвестиційний потенціал шляхом накопичення та участі в різних системах страхування, визначає поведінку електорату та моральні стандарти суспільства через участь у громадське життя та політичні організації у виборчому процесі повноцінно функціонують як носій демократії та політичних свобод. На середній клас припадає основна частка доходів країни.

За даними Світового банку, до середнього класу в країнах, що розвиваються, належать громадяни з доходами від 4 до 17 тисяч доларів на рік. Ці громадяни зазвичай живуть за рахунок власної праці та є найактивнішими суб'єктами на ринку праці, товарів та послуг.

Традиційними показниками, які беруться за основу для аналізу характеристик середнього класу, є: матеріальний стан, професійний статус, рівень освіти. Активне громадянство є результативним фактором ідентифікації середнього класу.

Одним із основних критеріїв розшарування приналежності до середнього класу є рівень доходу (на душу населення), достатній не тільки для задоволення основних життєвих потреб (їжа, одяг, споживчі товари, житло), а й для задоволення зростаючих потреб.

Серед них, в першу чергу, слід виділити:

придбання престижних і дорогих товарів тривалого користування (сучасна побутова техніка, комп'ютери, засоби масової інформації) (мобільні телефони, супутникові антени), нові автомобілі;

покращення житлових умов, придбання якісних квартир, наближених до світових стандартів;

можливість відстрочення частини отриманого доходу на інвестиції в розвиток власного бізнесу (для підприємців), власне навчання або навчання дітей;

заощадження на майбутнє (купівля валюти, коштовностей);

турбота про власне здоров'я та здоров'я членів сім'ї, можливість скористатися повноцінним санаторно-курортним лікуванням, відпочинком за кордоном.

Другим стандартним показником приналежності до середнього класу є професійний статус громадян – насамперед кваліфікованих робітників, так званих «білих комірців» і «синіх комірців». Нарешті, окремим критерієм визначення середнього класу є рівень освіти, що формує відповідну політико-правову культуру особистості.

Кінцевим елементом ідентичності середнього класу є його активна громадянська позиція, готова до активних форм захисту прав і свобод, усвідомлення невиборних засобів участі у соціальній політиці. При цьому соціально-політична поведінка середнього класу є найбільш раціональною і передбачуваною.

В Україні процес формування середнього класу, який відповідає стандартам майнового стану та особистих доходів розвинених країн, знаходиться на початковій стадії. В основному це пов'язано з низьким рівнем життя населення. Крім того, велика кількість людей, наближених до середнього класу, отримують значну частину своїх доходів без реєстрації та оподаткування. Це призводить до певної суперечності у їхніх стосунках з країною, що призводить до труднощів у реалізації їхніх соціальних функцій – стають основою соціальної та політичної стабільності.

Таким чином, у структурі населення України є певна частка осіб з вищою професійною освітою, які отримують досить високі (вище середнього) доходи, але не можуть бути віднесені до середнього класу,

оскільки їх діяльність пов'язана з тіньовим капіталом та бізнесом, а відтак – з корупцією та криміналом.

Ще однією особливістю формування середнього класу в Україні є те, що його соціальною базою, на відміну від країн Західної Європи, є не власники, а спеціалісти – працівники, на яких найбільший попит користується з точки зору інноваційних моделей економічного розвитку. На думку вітчизняних експертів, в Україні з різних причин вже давно склалася експортно-орієнтована економіка, яка здатна конкурувати на зовнішніх ринках переважно за рахунок дешевої робочої сили. Тому ми маємо унікальну ситуацію, коли більшість висококваліфікованих працівників, які мають бути ядром середнього класу, знаходяться на межі бідності або за межею бідності.

Поширення «тіньової» моделі соціально-економічних відносин призвело до обмеження можливостей легального працевлаштування та отримання доходів, ускладнюючи розвиток малого та середнього підприємництва. Внаслідок цього вітчизняний середній клас фактично позбавлений однієї з основних ознак статусу – готовності (здатності) захищати демократичні права і свободи, що призвело до звуження каналів державної політики.

На думку експертів, феномену «середнього класу» в Україні бракує базових матеріальних характеристик: переважну більшість населення (95%), за оцінками соціологів, можна віднести до малозабезпечених або за межею бідності. Тому єдиним критерієм, який можна використовувати при аналізі стану та рівня середнього класу в домашньому середовищі, є самоідентифікація громадян з точки зору їх належності до середнього класу. За різними опитуваннями, кількість громадян середнього класу коливається від 50%.

Важливим емпіричним показником формування середнього класу є ступінь розвитку «культури власника» — сформованості великої соціальної групи власників. Певних позитивних результатів у створенні класу власників

досягнуто завдяки послідовному проведенню політики приватизації житла. За даними Асоціації професіоналів нерухомості України, щорічно реєструється понад 500 тис. договорів купівлі-продажу нерухомості. На сьогодні приватизовано близько 70% загального житлового фонду країни, а власниками нерухомості стали 13 мільйонів чоловік.

При цьому якість житла переважно дуже низька, а пропозиція людей не відповідає стандартам навіть східноєвропейських країн (в Україні в середньому на людину припадає 17 кв.м, а в Польщі – близько 27). Майже третина населення проживає в гуртожитках, комунальних квартирах та непридатних для житла приміщеннях. Проте низький рівень платоспроможного попиту більшості суспільства ускладнює прискорення розвитку житлового будівництва за рахунок населення та створення вторинного ринку житла.

Постійно зростає кількість підприємців-фізичних осіб та власників малих підприємств. Однак через відсутність сприятливого бізнес-клімату багато малих підприємств були відігнані в тінь.

Це підтверджує громадська думка, яка прирівнює діяльність власників малого бізнесу до систематичних порушень законодавства: 61,3% громадян впевнені, що малі та середні підприємства в Україні розвиваються переважно в тіньовому секторі. На думку переважної більшості респондентів, це пов'язано з корупцією.

Приватні підприємці, які порушують закон, не можуть підтримувати соціальну стабільність, тобто не повністю відповідають стандартам середнього класу. Заклик до того, щоб політика приватизації відігравала важливу роль у створенні класу власників, який став рушійною силою ринкової трансформації в Центральній та Східній Європі.

Зараз в Україні близько 20 мільйонів акціонерів, але більшість з них не є справжніми власниками. Значну частину населення, яка взяла участь у безоплатній приватизації, досить швидко відсторонили від володіння майном шляхом скуповування сертифікатів, їх знецінення та незаконного

привласнення адміністрацією підприємств, тіньовими і кримінальними структурами.

Однією з ознак середнього класу є високий рівень громадянської активності, що проявляється в різних формах – від участі у виборах представницьких та місцевих органів влади до аматорських об'єднань, спрямованих на досягнення певних суспільно важливих цілей чи захист (через акції протесту) порушує права і свободи людини і громадянина. Саме як суб'єкт громадянської діяльності середній клас можна сприймати як соціальну основу громадянського суспільства.

Важливість цих ознак, згідно з соціологічними дослідженнями, дещо зросла в порівнянні з 2005 роком: громадянську участь як таку, яка має бути притаманною середньому класу, зафіксували 61,1% респондентів у 2008 році проти 50,7% у 2005 році. ; прихильність демократичним цінностям – 57,2% проти 49,6% відповідно. Проте, за досить високою оцінкою важливості громадянської активності, активну участь у активній громадській діяльності заявили лише 11,6%. Примітною особливістю є те, що в середовищі громадян, які «не мають потреби» у громадській діяльності (44,8 %), відсутнє розуміння суспільно-корисної та значимої суті такої діяльності, усвідомлення того, що захистити інтереси і права, «життя, здоров'я і добробут» власні та своїх близьких можна лише в суспільстві, де ці інтереси і права захищені загалом.

В останні роки помітною тенденцією стало зростання протестних настроїв громадян проти погіршення умов життя. Протестантські настрої більш характерні для середнього класу – майже 26,8%. Причини зростання протестної активності типові: наприклад, 42% громадян побоюються «протесту проти влади», 31% «сподіваються на покращення матеріального становища», а для 62% громадян основним мотивом готовності до протесту є «порушення прав людини».

При цьому, незважаючи на те, що більшість респондентів знають про окреслені проблеми, лише 24,1% готові проти них протестувати.

Важливим показником при аналізі стану розвитку середнього класу є показники належності громадян до політичних партій та громадських організацій. Водночас ці показники в Україні не відповідають відповідним стандартам Європейського Союзу: якщо в Україні на 10 тис. населення існує 11 зареєстрованих організацій, то в Естонії – 201 організація, а в Хорватії – 85.

Таким чином, процес формування українського середнього класу має суперечливі тенденції. Позитивні погляди громадян України на середній клас поєднуються з їхньою впевненістю в тому, що соціально-економічна політика уряду не покликана формувати та підтримувати середній клас в Україні. Незрілість середнього класу ускладнює формування зрілого громадянського суспільства, що проявляється у низьких кількісно-якісних показниках останнього та низькому рівні громадянської активності.

Висновки до третього розділу

Пріоритетними напрямками формування національної політики українського середнього класу є:

- підтримка працездатного населення, забезпечення швидшого зростання заробітної плати;

- захист інтелектуальної власності і зміцнення на цих засадах становища висококваліфікованої робочої сили;

- підтримка малого бізнесу.

Стратегічними кроками державної політики на шляху формування середнього класу мають стати:

- створення умов для розвитку малого бізнесу та стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності підприємств шляхом послаблення податкового тиску. З цією метою шляхом прийняття відповідного Закону України доцільно провести фінансову амністію доходів суб'єктів малого підприємництва та надалі запровадити податкові канікули для суб'єктів малого підприємництва;

підвищення на законодавчому рівні вартість частки праці на одиницю продукції та послуг;

запровадження обов'язкової диференціації заробітної плати залежно від кваліфікації працівника (рівень освіти, стаж тощо);

реалізація програм будівництва соціально-комунального (комунального) житла за участю фізичних осіб-забудовників, на законодавчому рівні, практика вилучення з доходів фізичних осіб-оподатковувачів коштів на будівництво (придбання) господарства, має бути створено класове житло;

активізація громадської активності шляхом удосконалення процедур повсякденної прямої демократії (створення системної роботи дорадчих структур, особливо на місцевому рівні;

удосконалення законодавчого поля застосування практики місцевих референдумів).

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній (магістерській) роботі досліджено економічні засади формування середнього класу в Україні. Проведене дослідження дало можливість сформулювати низку висновків та узагальнень.

Серед них, такі результати науково-теоретичного та практичного характеру:

1. Середній клас визначається як група неоднорідних соціальних верств і верств, що перебувають на середньому етапі соціальної стратифікації в конкретному суспільстві і відрізняються за доходами, матеріальним забезпеченням, освітньо-кваліфікаційним рівнем, характеристиками самоідентичності. Основними критеріями приналежності до середнього класу суспільства є: економіка (доходи та матеріальний добробут, наявність майна, витрати, форма дозвілля), суспільство (професійний статус чи посада, освіта), психологія (самоідентичність, соціально-економічний рівень). добробут, громадянство).

2. Економічною основою відтворення та розвитку середнього класу є доходи населення. Обґрунтовано, що ключовими ознаками належності до середнього класу за матеріального добробутом є: а) загальний дохід домогосподарства; б) наявність власного будинку; в) наявність власного автомобіля. Для розрахунку частки середнього класу в українському суспільстві за загальними доходами домогосподарства більш актуальним є метод визначення абсолютних (виражених у фіксованій валюті) показників доходів. Це пов'язано з тим, що такі параметри, як «споживчий кошик», «мінімальний рівень життя» та інші параметри, необхідні для визначення відносної частки доходів середнього класу, занижені і не можуть задовольнити реальні потреби громадян.

3. Поява середнього класу супроводжується зміною всієї соціальної структури суспільства. Традиційні класи і шари втрачають чіткі контури, розмиваються. Висококваліфікованим працівником може бути як робочий

клас, так і середній клас. За деякими ознаками, сферою життя «сильніше» може бути його приналежність до свого класу, його розправа в ньому, а з інших причин - до середнього класу. Існує друга соціальна структура, хоча перша (традиційний клас) ще не втратила свого значення. Залишаючи осторонь питання функціях середнього класу, зупинимося на перешкодах, на які нашою нашою зараз процес формування середнього класу в Україні.

Такими перешкодами є:

відсутність прошарку сучасних висококваліфікованих працівників, спеціалістів, керівників тощо, їх в Україні відносно небагато, якість працівника не може значно перевищувати якість матеріально-технічної бази, в якій він працює;

незатребуваність суспільства, а отже, через глибоку економічну кризу, що супроводжує перехід економіки до ринкових відносин;

низький рівень життя, доходи тих груп населення, які в перспективі становлять середній клас;

нестабільність статусу більшості соціальних груп, у тому числі нових, є результатом не лише кризи та трансформації, а й того, що власність ще не забезпечена системою соціальних інститутів, які забезпечують її захист та нормальне функціонування.

4. За допомогою методів кореляційно-регресійного аналізу та економетричного моделювання встановлено, що ключовим економічним (матеріальним) фактором розвитку середнього класу українського суспільства є коефіцієнт житла на душу населення. Серед освітньо-професійних (неекономічних) факторів, за результатами розрахунків, ключовим виявилось лише населення з повною вищою освітою.

5. Результати апроксимації фактичних розподілів теоретичних значень оцінок середнього класу під впливом матеріальних, освітніх і професійних факторів до поліноміальних кривих вищого порядку дозволили порівняти фактичний середній клас з результатами самоідентифікації під впливом матеріальних, освітніх і професійних факторів.

6. Формування середнього класу є, мабуть, необхідним етапом у розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки. Однак період його досить визначеного існування в соціальній структурі постіндустріального суспільства може бути досить коротким. Якщо тенденція до вирівнювання позицій різних класів, груп і верств буде досить сильною, межі середнього класу поступово розмиватимуться.

Таким чином, конструктивне проектування середнього класу можливе за наявності послідовного і взаємодоповнювального набору внутрішніх і зовнішніх факторів. До внутрішніх належать розвиток автономної діяльності, чітке розмежування соціальних інтересів, групова ідентифікація, формування системи соціокультурних цінностей, норм і санкцій, а до зовнішніх — стабілізація соціально-економічних та політичних інститутів та здатність суспільства відтворити цю стабільність, збереження існуючого порядку, передбачуваність і відкритість дій влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова О.С. Специфіка становлення середнього класу в українському суспільстві. *Гілея. Наук. вісник: збірник наук. праць*. К.: 2011. Вип. 47 (5). С. 277-284.
2. Андронік О. Л. Формування середнього класу в системі соціально-економічного розвитку України. URL: <http://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/2410>.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М. : Academia, 1999. 956 с.
4. Бем-Баверк О. Критика теории Маркса: пер.с нем А.Л. Реуэля, под ред. В.Н. Позднякова. Челябинск: Социум, 2002. С. 53.
5. Богословская И., Дидковский И., Чалый А. План развития страны – азбука для взрослых. Киев, 2006.
6. Бурдые П. Социальное пространство и генезис «классов». *Вопросы социологии*. 1992. Т. 1. С. 17-36.
7. Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология*. 2002. №5. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/formy-kapitala>.
8. Василюк Д. Я. Організаційно-економічні засади формування та розвитку середнього класу в Україні: дис. ... канд. екон. наук.: 08.00.07. Івано-Франківськ: ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. 225 с.
9. Вебер М. Основные понятия стратификации. *Социол. исслед.* 1994. № 5. С. 147–156.
10. Вебер.М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. С. 183.
11. Вечканова О.О. Середній клас як соціально основа громадянського суспільства. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Філософія політологія*. 2006. Вип. 76-79. С. 49-51.
12. Геець В. Фактори і умови формування середнього класу як стабілізуючого ядра держави. *Україна: аспекти праці*. 2002. №8. С. 6-10.

13. Геець В. Фактори і умови формування Середнього класу як стабілізуючого ядра держави. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 8. С. 6-10.
14. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура. *Социологические исследования*. 1992. №9. С.112.
15. Гнибиденко І., Зайцев Ю. Середній клас в Україні проблеми ідентифікації та становлення. *Україна: аспекти праці*. 2002. №8. С. 11-14.
16. Головаха Е.И Изменение социальной структуры, и формирование среднего класса на Украине. Харьков, 2000.
17. Гошовська В. Стабілізуюча роль середнього класу в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2002. №8. С. 15.
18. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. URL: <http://ukrstat.gov.ua/>.
19. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. ; под науч. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ. 2000. С. 608.
20. Кір'ян Т. Середній клас – основа стабільності держави. *Україна: аспекти праці*. 2002. №8. С. 20-23.
21. Кір'ян, Т., Куліков Ю. Капіталізація людського капіталу в контексті гідної праці. *Україна: аспекти праці*. 2016. № 5-6. С. 3-9.
22. Ковальчук Т. Чи є у нас середній клас. *Урядовий кур'єр*. 2002. №222. С. 8–9.
23. Колот А. М. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. Київ: КНЕУ, 2018. № 1. С. 6-33.
24. Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудовий розвиток у ХХІ столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97-125.
25. Колот А. Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади. *Україна: аспекти праці*. 2011. №3. С. 3-9.

26. Колот А.М. Сучасна філософія корпоративної соціальної відповідальності: еволюція поглядів. *Україна: аспекти праці*. 2013. №8. С. 3–17.
27. Коляда О. В. Особливості формування середнього класу в Україні на етапі трансформації економічної системи. *Вісник ЖДТУ. Економічні науки*. 2012. №1 (59). С. 128–132.
28. Коржов Г. Бесперспективность среднего класса в Украине. Киев, 2003.
29. Котов Е.В. О методике оценки среднего класса как социального ресурса развития Украины. *Вестник экономической науки Украины*. 2014. №3 (27). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/o-metodike-otsenki-srednegoklassa-kak-sotsialnogo-resursa-razvitiya-ukrainy>.
30. Лібанова Е. М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання. *Український соціум*. 2003. № 1 (2). С. 146-164.
31. Лібанова Е. М., Лісогор Л. С., Ткаченко Л. Г. Становлення середнього класу: домінанта національної стратегії України / за ред. Новікова В.М. К.: Четверта хвиля, 2009. 640 с.
32. Лібанова Е. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання. *Український соціум*. 2003. № 1 (2). С. 146-164.
33. Лібанова Е., Черенько Л., Василев О., Реут А. Населення із середніми доходами як основа для формування середнього класу в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2014. № 1-2 (144-145). С. 79-96.
34. Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. К.: ИС НАН Украины, 1996. 135 с.
35. Маркс К. Капитал. Т. IV. См.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т.26., ч.2. 30. Маркс К. Процесс производства капитала. В кн.: "Архив Маркса и Энгельса", т.П (VII). М., Госполитиздат, 1946. С.111.

36. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.

37. Паладий Н.В. средний класс и его роль в формировании интеллектуального капитала общества. *Интеллектуальная собственность*. 2002. №12.

38. Парсонс Т. Аналитический подход к теории социальной стратификации. *Социальная стратификация*. Вып. 1. М., 1992. С 120-121.

39. Петрищева О.М. Динаміка середнього класу в процесі становлення громадянського суспільства. *Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Філософія, політологія*. 2006. Вип. 76-79. С. 223-227.

40. Пивнева Л.М. Роль среднего класса в формировании гражданского общества в Украине. Харьковский национальный педагогический университет им. Г.С. Сковороды, 2005.

41. Проект Центру Разумкова «Середній клас в Україні: уявлення і реалії». URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf.

42. Проект Центру Разумкова «Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян». Київ, 2014. URL: http://old.razumkov.org.ua/upload/1416488104_file.pdf.

43. Сало Я. В. Середній клас як інструмент соціально-економічного розвитку країни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2016. Вип. 7(3). С.63–66.

44. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян. Київ: Центр Разумкова, 2014. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2014_ser_klass_kryterii_ident.pdf.

45. Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ : Заповіт : Центр Разумкова, 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf.

46. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. 464 с.
47. Тихонова Н.Е Средний класс: теория и реальность. М.: Альфа. 2009. 147 с.
48. Шангіна Л. Громадянська активність українського середнього класу. Національна безпека і оборона. 2008. №7 (101). С. 30-45.
49. Amoranto G., Chun N., Deolalikar A. Who are the middle class and what values do they hold? Evidence from the World Values Survey, Manila: Asian Development Bank, 2010. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28430/economics-wp229.pdf>.
50. Banerjee A.V., Dufl o E. What is middle class about the middle classes around the world? *Journal of Economic Perspectives*. 2018. № 22 (2). P. 3-28. URL: <https://economics.mit.edu/files/10881>.
51. Birdsall N. Th e (indispensable) middle class in developing countries; or, Th e rich and the rest, not the poor and the rest, in: R. Kanbur / M. Spence (eds.), *Equity and growth in a globalizing world*, Washington, DC: World Bank. 2010. P. 157-189. URL: https://www.cgdev.org/sites/default/files/1423994_file_Birdsall_Indispensable_Middle_FINAL.pdf.
52. Brandi C., Büge M. A cartography of the new middle classes in developing and emerging countries. Discussion Paper, 2014. № 35/2014. German Development Institute. URL: https://www.die-gdi.de/uploads/media/DP_35.2014.pdf.
53. Canals C. The emergence of the middle class: an emerging-countryphenomenon. URL: <https://www.caixabankresearch.com/en/economicmarkets/labour-market-demographics/emergence-middle-class-emergingcountry-phenomenon>.
54. Chauver L. Les Classes moyennes à la derive. Seuil, 2006. 108 p.
55. Collins R. Situational Stratification: A Micro-Macro Theory of Inequality. *Sociological Theory*. 2000. Vol. № 1. P. 17-43.

56. Communist League Britain, Marxism and Class: Some definitions undated. URL: [http://www. Mltranslations.org/Marxclass.htm](http://www.Mltranslations.org/Marxclass.htm) at The «Middle Class».

57. Dadush U., Shimelse A. In Search of the Global Middle Class: A New Index. URL: https://carnegieendowment.org/files/middle_class-edited.pdf.

58. Dahrendorf R. "The service class"/ Industrial Man / R. Dahrendorf; ed. T. Burns. Harmondsworth: Penguin, 1969. P. 440-450.

59. Grusky D. Decomposition Without Death: A Research Agenda for a New Class Analysis. *Acta Sociologica*. 2001. № 44 (3). P. 203-218.

60. Kharas H. The Emerging Middle Class In Developing Countries. OECD Development Centre. January 2010 Working Paper No. 285. P.9. URL: <http://www.oecd.org/dev/44457738.pdf>.

61. Lopez-Calva L. F., Ortiz-Juarez E. A vulnerability approach to the definition of the middle class. Washington. DC: World Bank, 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/228268922_A_Vulnerability_Approach_to_the_Definition_of_the_Middle_Class.

62. McCullox J.R. The Principles of Political Economy. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/mcculloch-the-principles-of-political-economy-5th-ed-1864>.

63. Parker J. Special report: Burgoning bourgeoisie. *The Economist*. 2009. Vol. 24. No. I. P. 56.

64. The Credit Suisse Research Institute's Global Wealth Report 2015. URL: <http://publications.creditsuisse.com/tasks/render/file/index.cfm?fileid=C26E3824-E868-56E0-CCA04D4BB9B9ADD5>.

65. Wallace C, Haerpfer C. Some Characteristics of the New Middle Class in Central and Eastern Europe. The Middle Class as a Precondition of a Sustainable Society. Sofia, 1998.

66. Warner W. L., hunt P.S. The Social Life of a Modern Community. New Haven, 1941.

67. Warner W.L., Lunt P.S. The Status System of a Modern Community. New Haven, 1942.
68. Warner W.L., Meeker M., Eells K. Social Class in America. Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective. Boulder, 2001.
69. Wells J. Daniel The Southern Middle Class. *Journal of Southern History*. Vol. 75/32009. P. 651.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Визначення категорії середнього класу суспільства [3]

Автор визначення	Сутність визначення середнього класу	Специфічні особливості
1	2	3
Послідовники М. Вебера	Це верстви населення (не обов'язково однорідні), що ідентифікуються як соціальний клас по одному генерального чинника – рівню життя [4].	Групова сукупність змінюється за країнами та в часі, тому є труднощі зіставлення країн.
Д. Канадайн	Це будь-які люди, яких можна згрупувати виключно за економічним та суспільним факторів [5]. Причому економічні чинники передбачають, насамперед, низку процесів із розподілу багатства, влади та престижу. Але лише у суспільстві (на макрорівні).	Визначення слабо враховує соціальні та інші фактори, що впливають на формування середнього класу, що збіднює характеристику даного комплексного поняття.
А. Ліпієць (за своєю суттю, відображає точку зору, що існує в Франції)	Традиційно вважається, що, середнього класу немає, але є кілька верств населення, які можна віднести до «середніх», тобто. ні до «бідних», ні до «багатих» [6].	Визначення базується на функціональному підході (тобто відображає професійно-економічні характеристики), але не дозволяє проводити порівняння країн. (через відмінності у традиціях).
Л. Шовель (доповнює думку А. Ліпієца)	Нібито середній клас - це група осіб, для якої характерні деякі професії [7].	Л. Шовель, як А. Ліпієць, точних критеріїв диференціації не наводить.
Дж. Паркер	Середній клас – це найбільш потрібна частина економічно активного населення, яка формується завдяки швидкому економічному зростанню в країні. Це визначає наявність у середнього класу розумної кількості доходів [8]	Найбільш вдале трактування, що враховує економічні причини освіти середнього класу в розвинених країнах. Але трактування не враховує соціально-культурних факторів.
Д. Веллс	Середній клас – це спосіб життя, навіюваний цінностями американського суспільства, які знаходять позитивний відгук серед бідних класів товариства.	Має важливий ідеологічний і мотиваційний елемент, але не розкриває економічної сутності визначення.
Ж. Ложкіне	Середній клас - це різнорідна група осіб, диференціація якої не є стабільною в довгостроковому періоді часу, тому що благополуччя середнього класу - лише тимчасове відображення сукупності успішного розвитку всієї країни та суспільства, а не особиста заслуга індивіда	Важливим є критичний підхід, який можна поєднати з думкою Дж. Паркера.
Послідовники та критики К. Маркса, зокрема О. Бем-Баверк	Існує якийсь клас між класом бідних і багатих, який виявляє соціально-економічну активність не меншою мірою, ніж клас бідних, але при цьому накопичений його капітал трохи менший, ніж у перших. І більше, ніж у других [10]	Маркс не виділяв окремо середній клас і об'єднав його з класом багатих, що не завжди правильно, тому що між ними є певні відмінності.
Б. Ехренрейч	Середній клас у США – «оплачувані розумові робітники, яким не належать засоби виробництва та чия головна функція у соціальному підрозділі робочої сили... (є)...відтворенням капіталістичної культури та капіталістичних відносин класу».	Намагання виявити ключові особливості середнього класу. Важливий з погляду дослідження сучасних економічних спільнот.
С. Маллет	Середній клас – це «новий робітничий клас», тобто. особи, які, незважаючи на освіту та світовідчуття, є все ж таки частиною робітника класу.	Спроба диференціювати види середнього класу та визначити особливості «нового середнього класу».